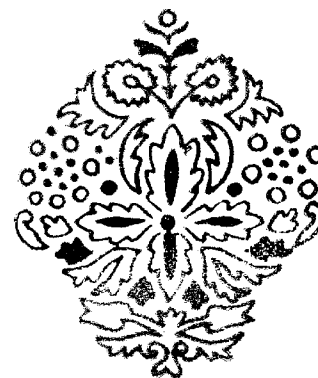

РАБИДРАНАТ
ТАГОР

СЎНГГИ
ДОСТОН

РОМАН

УЎССР ДАВЛАТ
БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1981

ОМИТОНИНГ УТМИШ ХАЕТИ

Омито Рай — адвокат. Унинг фамилияси инглизча талаффуз таъсирида «Рой»га айлангач, ўз гўзаллигини йўқотишга йўқотди-ю, аммо салобатли эшитиладиган бўлди. Омито ўз исмига ажиб оҳанг бериш мақсадида, уни шундай ёзардики, натижада, исми инглиз дўстлари оғзида «Омит Рае» бўлиб талаффуз қилинарди.

Омитонинг отаси жуда ўткир адвокат эди. У ўздан кейинги уч авлодга баҳазур етарли мерос қолдирганди. Лекин Омито отадан мерос қолган бойликни тасарруф қилишда асло қийналмади. У Калькутта университетиде ўқишнинг тугалламай, Оксфордга жўнаб кетди, у ерда имтиҳон топширишни етти йилгача чўзиб юрди. У қобилиятли йигит бўлса ҳам, беҳафсала эди. Унинг туғма фаҳм-фаросати илм соҳасидаги нуқсонларини ювиб кетарди. Ота Омитога унчалик умид боғлаган эмасди, лекин ёлғиз ўғлининг миясига сингиб кетган Оксфорд бўёғи ўз юртидаги шарт-шароит таъсирида ўчиб кетмаса гўргайди, деб орзу қилиб юрарди.

Омито менга ёқади. У ажойиб йигит. Мен ёш ёзувчиман, озгина китобхонларим орасида Омито энг биринчиси. У услубининг дадиллигига ишқивоз, у мамлакатимизнинг адабиёт майдонида маълум ва машҳур бўлганлар ўз услубига эга эмаслар, деб қатъий ишонади. Уларнинг адабий асарлари ҳайво-

нот оламидаги туяга ўхшайди. Бўйин билан елкалари, қорни билан ўркачлари, орқа билан олди — хуллас ҳамма томони қўпол ва беўхшов. Улар ҳам худди туя сингари, Бангол адабиёти саҳросидан имиллаб ўтиб боришади. Бу фикрларнинг меники эмаслигига шошилишчи равишда китобхонларни инонтиришимга ижозат беришингизни сўрайман.

Омито услубни гўзал чеҳра билан, услубга тақлидчиликни эса, ниқоб билан тенглаштиради. Омитонинг фикрича, услуб, ўзидан бошқа ҳеч кимнинг хоҳишига парво қилмайдиган адабиёт оқсуяқларига мансубдир. Услубга тақлид эса, ўзгаларнинг истакларини бажо келтириш билан шуғулланувчи адабиёт авомлари учундир. Агар сиз Бонкимнинг¹ услубини англамоқчи бўлсангиз, унинг ўзига хос «Бишбрикҳо» асарини ўқинг, борди-ю Бонкимга тақлид қилишганини ўқимоқчи бўлсангиз, Наширамнинг «Мономохонер моҳон баган» китобини ўқинг, лекин унда Бонкимдан асар ҳам қолмаган. Қасби раққоса бўлган аёл ўзини халққа қалин парда орқасидан намоён қилади, лекин келиннинг юзи банорас шоҳисидан қилинган чодра билан ёпилган бўлиши керак, у чодра фақат «назари хайр»² учунгина кўтарилади. Демак, услубга тақлид учун — қалин чодра зарур, хуллас, ҳар кимга ҳам ўз чеҳрасини намоён қилиш учун маълум шарт-шароит керак. Омито, мамлакатимизда одамларнинг услубни назар-писанд қилмаслигининг боиси юриб ўрганган сўқмоқ йўлимиздан четга бурилишга журъат эта олмаслигимиз, деб таъкидламоқчи бўлади. Бу фикрнинг исботини биз «Пуранлар»³ китобида ва Дакша — яжня⁴ тўғрисидаги ҳи-

¹ Бонким — Бонкимчондро Чоттопадҳая, машҳур бангол ёзувчиси (1838—1894). «Бишбрикҳо» («Заҳарланган дарахт») — унинг ижтимоий-маиший романининг номи.

² «Назари хайр» — ҳиндларнинг тўй маросимида келин билан кўевнинг бир-бирларини биринчи марта кўриш пайти.

³ «Пуранлар» — ҳиндуизмнинг асосий муқаддас китоблари, эпик асарлар.

⁴ Дакша — яжня — яратувчи тангри Бараҳмага бағишланган қурбонлик.

қояда ўқиймиз. Энг иззатли осмон тангрлари Индра, Чандра ва Варуна¹ қурбонлик маросимига тақлиф қилиндилар, шундай бўлиши ҳам керак эди. Шива тангрисининг ўз услуби бор эди, унинг услуби шу қадар ажиб эдики, қоҳинлар унга сажда қилишни ўнғайсиз деб топишди.

Шундай нутқларни Оксфорд университетининг бакалаври оғзидан эшитиш шарафига муяссар бўлганидан хурсандман, чунки ўз асарларимнинг услуб жиҳатидан ажралиб туришига аминман. Шу сабабли менинг барча китобларим бир марта нашр қилинади-ю, шу билан қайта босилмайди.

Қайноғам Нобокришно Омитонинг нутқларини ҳеч хотиржам эшитолмас ва доим «Даф бўлсин, ўша оксфордликларинг!» деб қичқирарди. Унинг ўзи ҳам инглиз адабиёти соҳасида ўткир санъат магистри эди. У жуда кўп ўқир, аммо камдан-кам тушунарди. Яқинда у менга: «Омито майда ёзувчиларни кўкларга кўтаряпти, бу билан қобилиятли ёзувчиларни ерга урмоқчи. У одобсизлик ноғорасини чалмоқчи, сени эса шу ноғорага чўп қилиб ишлатмоқчи» — деб айтди. Бахтга қарши, шу суҳбат пайтида хотиним келиб қолди. Лекин — о, қандай бахт! — қайноғамнинг бу сўзлари хотинимга, унинг ўз синглисига ёқмади. Хотинимнинг маълумоти унчалик бўлмаса ҳам, у билан Омитонинг диди бир-бирига мос тушганини пайқадим. Аёл кишилардаги тугма фаросат гоё ажайиб бўлади!

Кўпинча мен Омитонинг машҳур инглиз ёзувчиларини осонлик билан ерга уриб ташлашдан саросимага тушиб қолардим. Улар шундай ёзувчиларки, асарларини, бозори чақон ва «манзур бўлган» асарлар деб айтиш мумкин. Уларни мақташ учун ўқиш асло шарт эмас. У китобларни машҳур қилиш учун ўқимасдан мақташнинг ўзи ҳам кифоя. Омито ҳам уларни ўқиб ўтириш шарт эмас деб топди ва кўз юмиб туриб бемалол сўкаверди. Гап шундаки, машҳур адиблар унга ниҳоятда расмий ва худди одамга лиқ

¹ Ҳинд ривоятларида: Индра — момақалдироқ тангриси, Чандра — ой тангриси, Варуна — сув ҳоҳони.

тўла қабулхона сингари оммавий бўлиб туюлдилар, унинг ўзи кашф этган авторлар эса, махсус поезднинг алоҳида салонига ўхшаш, фақат ўзи учун мавжуд эди.

Омито фақат адабиётга ишқибозлигидагина эмас, кийим-бош, анжом ва расм-одатда ҳам услуб касалига мубтало бўлган. Унинг ташқи қиёфасида алоҳида бир хусусият бор. У кўпчиликнинг бири эмас, балки бошқаларни хиралаштириб қўювчи, тенги йўқ, ягона одамга ўхшарди. Унинг топ-тоза қирилган, силлиқ, буғдой ранг, кулча юзи қип-қизил эди. Бу чеҳра маънодор, кўзлари тетик. Унинг ўткир сўзлари оғзидан ўқдек отилиб чиқарди. У ҳамма вақт банголча кийинарди, чунки бу кийим ёр-дўстлари орасида расм эмасди. Ғоят авайлаб кийилган дхотиси оппоқ ва ҳошиясиз бўларди, негаки, тенгқурлари одатда бундай дхоти кийинмасди. Қўйлаги чап елкасидан ўнг биқинигача тугмаланган, енглари доим тирсагигача шимарилган бўларди. Дхоти устидан заррин ҳошияли кенг жигар ранг белбоғ бойлаб юрарди. Белбоғининг чап томонига Бриндабанд читидан тикилган кичкинагина халтача осиб юрар, бу халтачада чўнтак соати бўларди. Оёғига Катак косиблари тиккан оқ йўлли қизил туфли киярди. Кўчага чиққанида елкасига Мадорас чадорини ташлаб оларди, чадор чап елкасидан тиззасигача бурма-бурма бўлиб осилиб турарди, дўстлариникига меҳмонга борганида, бошига лакнаулик мусулмонларнинг бош кийими ҳисобланган гул тикилган оқ дўппи кийиб оларди. Бу либос эмас, беодобларча масхаралаш эди. Унинг инглизча либос кийишининг нимага асосланганини ҳам тушунмасдим, лекин бунинг фарқига борувчи одамлар, кийими кенг ва шалвираган бўлса ҳам, ҳар ҳолда кўзга ташланадиган кийим дейишарди. Омито одамларга ўзини кулгили қилиб кўрсатиш мақсадида эмас, балки унда модаларни масхаралаш иштиёқи зўр бўлгани учун шу тарзда кийинарди. Жуда кўп йигитлар борки, улар ўзларининг ёшликларини туғилиш гувоҳномаларини кўрсатиб исбот қилишлари керак. Омитонинг ёшлиги эса, чинакам ёшлик деб аталувчи сийрак учрайдиган ёшлик қаторига кирарди. Бу ёшлик орқа-ўнгига қа-

рамайдӣ, исрофгар, ўз йўлида учраган ҳамма нарса-ни пайҳон қилиб босиб-янчиб олдинга интилади.

Омитонинг иккита синглиси бор. Бирининг исми Сисси, иккинчисиники Лисси эди. Улар бамисоли магазиндаги биринчи нав мол сингари бошдан-оёқ сўнги мода намунаси бўлиб юрардилар. Улар баланд пошнали туфли кийишар, сиртига ўқа тикилган калта кофталари устидан қаҳрабо ва марвариддан маржон тақишарди. Илон изи бурмали сорийлари бзданларига чиппа ёпишиб турарди. Улар сакраб-сакраб бедана юриш қилиб юрардилар, баланд овоз билан гапиришар, қийқиришиб кулишарди. Улар бошларини хиёлгина бир томонга эгиб, кишини мафтун этувчи табассум қилишар ва маънодор боқишарди. Улар яна кўнгли бўш ипак ойим бўлишни ҳам билардилар. Пушти ранг шоҳидан ишланган елпуғичлари тинмай жажжи юзлари олдида қанот қоқарди. Жазманлари ўтирган кресло дастагига ўтириб олиб, уларнинг ҳазиллашиб, одобсизлик қилганларидан ясама норози бўлар, елпуғичлари билан уларнинг қўлларига уриб қўярдилар.

Омитонинг таниш қизлар билан апоқ-чапоқ бўлишидан дўстлари ҳасад қилишарди. У гўзал жинс вакилларига бефарқ қарайдиганлардан эмас эди, лекин уларнинг биронтасига ҳам чинакам ошиқ бўлган эмас эди. Унинг муомаласидаги назокат барчага барабар эди. Хуллас, у қизларнинг биронтасига ҳам кўнгли бермаган, лекин ҳамманинг бир хилда ҳушчақчақ жазмани эди деса бўлади. Омито кечки ўйин-кулгиларга қатнар, қарта ўйнар, ўзи хоҳлаган пайтида ютқизарди. У овози ёмон ашулачи қизни ашула айтишга кўндира олар, ранги хунук матодан кийим кийган қизни кўрса, қаердан олдингиз деб, сотувчининг адресини сўрарди. У тасодифан танишиб қолган қиз билан суҳбатлашаркан, гапни сирдошлик йўлига буриб юборишни биларди, лекин бу сирдошлик зами-нида мутлақо бепарволик ҳислари ётганини ҳамма биларди. Жуда кўп худога сажда қилувчи одам ҳар бир худога «О парвардигори олам» деб сиғинганда, худолар алданмайдилар, лекин шундай бўлса ҳам, бу сўз уларга хуш ёқади. Кўп қизларнинг оналари ҳали

Омитодан умидларини узганлари йўқ эди, аммо қизлари эса, Омитонинг худди уфқдаги қуёшнинг заррин шуъласи эканлигини аллақачон билиб олишганди: шафақ яқингинадага ўхшайди-ю, аммо унга етиб бўлмасди. Омито жуда кўп қизларга кўз ташлар, лекин биронтасида ҳам қарор топмасди. Шунинг учун ҳам у суҳбатнинг тиканли сўқмоқларидан дадил одим отиб борарди. У ҳаммага ҳам енгилтаклик билан тегажоқлик қиларди. Ўт олувчи нарса унинг ёнгинасида турган бўлса ҳам, у ўтдан яхши муҳофаза қилинган эди.

Яқинда бир сайлда Омито Лили Гангули билан. Ганг бўйига бориб ўтирди. Ой дарёнинг зулмат қоплаган нариги сокин соҳили устидан кўтарилиб чиқиб келарди. Шунда Омито пичирлаб деди: «Лили, Ганнинг нариги соҳилида чиқиб келаётган ою, бу соҳилида сен билан мен — бундай манзара ҳеч қачон такрорланмайди».

Аввалига Лилининг юраги бир орзиқиб тушди, лекин у бу сўзларнинг ҳеч қандай яширин маъноси йўқлигини биларди, бу сўзлар бамисоли совун кўпигдай нарса эди. Шунда Лили миясига келган шайтон васвасасини тарк этиб, кулиб туриб жавоб қилди: «Омит, гапирган гапинг шунчалик тўғрики, уни гашириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Ҳозиргина қурбақа сувга шўлп этиб сакради, бу ҳам такрорланмайди».

Омито кулиб юборди.

— Бунинг фарқи бор, Лили, катта фарқи бор. Шундай ажойиб оқшомда қурбақанинг сувга шўнгиши иккинчи даражадаги гап, лекин сен, мен, ой, Ганнинг шовиллаши ва осмондаги юлдузлар — булар худди Бетховеннинг «Ой сонатаси» сингари бутун бир гармониядир. Ҳозирги дақиқа менга Вишвакарма¹ устахонасида фалак телба заргарининг сапфир, олмос, зумрад билан безаб ишлаган олтин узугига ўхшайди, кунларнинг бирида у заргар ўша узукни денгизга тушириб юборган эди, уни ҳеч ким топа олмайди.

¹ Вишвакарма — афсонавий меъмор ва рассом.

— Жудаям яхши. Ташвишланмасанг ҳам бўлади, Омит. Вишвакарма заргари сендан ҳақ талаб қилмайди.

— Лекин, Лили, яна миллион йиллардан кейин тақдир бизни Марс сайёрасининг қип-қизил ўрмони соясига чексиз чўзилган канал ёқасида учраштиради деб тасаввур қилиб кўр. Фараз қил, «Сакунтала»даги балиқчи, балиқнинг қорнини ёриб, ундан биз учун, бугунги кунимизнинг шу олтин дамларини олиб беради-ю, аммо биз таний олмай қоламиз. Нима бўлади ўшанда?

— Ушанда,— деб жавоб қилди Лили Омитони елпугичи билан аста уриб,— бу олтин дақиқа яна океан қаърида йўқолиб кетади-ю, шундан кейин ҳеч қачон топилмайди. Сен телба заргар тайёрлаган бундай дақиқалардан кўпини бой бердинг. Уларни санаб тугатиб бўлмайди, сен уларни унутиб юборгансан.

Лили шу гапларни айтди-ю, ирғиб ўрнидан турди, бориб ўз дугоналарига кўшилди. Омито ҳаётида бундай воқиалар жуда кўп содир бўларди.

— Оми, нега уйланмайсан?— деб Омитонинг жонига тегишди унинг сингиллари Сисси билан Лисси.

— Уйланиш учун энг зарур нарса,— деб жавоб қилди Омито,— келин, ундан кейин куёв.

— Сенга ҳайронман! Ахир дунёда нима кўп, қиз кўп!— деб хитоб қилди Сисси.

— Ҳоз орқали танишиб¹ уйланадиган замонлар ўтиб кетган, мен уйланмоқчи бўлган қиз билан ўзим танишмоқчиман, у ҳамма қизлар ичида энг яхшиси бўлиши керак.

— Лекин келин сенинг уйингга киргач,— деб бир гапида туриб олди Сисси,— сен биринчи ўринга, у эса, иккинчи ўринга ўтади, у сен туфайли ном қозонади.

¹ «Нал ва Дамаянти» тўғрисидаги қадимги ҳинд ривоятига ишора. Малика Дамаянтига ошиқ бўлиб қолган подшоҳ Нал ўз муҳаббатини изҳор қилиш учун унга олтин патли ғоз юборган экан.

— Мен шунча беҳуда уриниб тополмай юрган қизнинг турар ери ҳали номаълум. У ҳали ўз уйига етишганича йўқ. У менинг қалбимда чақмоқ сингари бир чақнади-ю, қадрдон уй остонасига одим қўймай, фазога парвоз қилди.

— Бошқача қилиб айтганда, у сенинг сингилларингга ҳеч ҳам ўхшамас экан,— деди Сисси.

— Бошқача қилиб айтганда, у шунчаки оилани тўлдириш учунгина келмайди,— деб таъкидлади Омито.

— Ҳа, айтгандай,— деб гапга аралашди Лисси,— ахир Бимми Бос икки кўзини Омининг йўлига тиккан-ку, билмайсизларми? Оми бир имо қилса бас, у чопқиллаб келади. У қизнинг нимаси ёқмас экан-а, бунга? Ё бўлмаса маданиятдан нуқсони бормикин? У ботаника фанидан магистрликка имтиҳон топширган-нида ҳаммадан олдинда эди! Нима, ё олим бўлиш маданият белгиси эмасми?

— Олимлик — қиммат баҳо олмос кристали демакдир, олмосдан сочилиб турган нур эса — маданиятдир. Олимликнинг салмоғи бўлади, маданиятнинг эса ярқироғи.

— Мановининг гапига қаранглар!— деди Лисси хуноб бўлиб.— Бимми Босни ёқтирмасмиш! Ўзларини унга муносиб йигит деб ўйласалар керак ҳали! Бориб Бимми Босга бир айтиб қўймасамми, бу кишим уни деб ақлидан озганида ҳам қайрилиб қарамасин.

— Агар, вақти келиб Бимми Босингга уйланмоқчи бўлсам — мени жинни бўлибди деб ҳисоблайвер. Ушанда сизлар тўй тараддудини кўриш ўрнига, доридармоннинг гамини енглар.

Омитонинг қариндош, таниш-билишлари унинг ахир бир кун келиб уйланишидан бутунлай умидларини узган эдилар. Улар, Омито оилавий ҳаёт вази-фаларини бажаришга қодир эмас, шу сабабли хом хаёлларга берилиб, одамларни ғайри табиий фикрлари билан ажаблантириб юрибди, деган қарорга келдилар. Унинг ақли онда-сонда лип-лип этиб кўри-ниб қоладиган дайди чироққа ўхшайди, бундай чироқ кишини ўзига чорлайди-ю, лекин асло тутқич бермайди.

Бу орада Омито бир ишни ташлаб ўзини иккинчига уради. Гоҳ у таниш-билишларини Фирпо ресторанида чой билан меҳмон қилар, гоҳ ҳеч бир сабабсиз, дўстларини машинага ўтқазиб сайр қилдирар, ҳамма жойда турли хил буюмларни сотиб олиб тақдим қилар, инглизча китоблар сотиб олиб танишлариникида унутиб қолдирарди. Омитонинг сингиллари ҳаммадан ҳам унинг терслик қилишидан ташвиш тортишарди. У тузуккина одамлар ичида албатта хижолатга қўювчи биронта гап айтиб юборарди.

Бир кун аллақандай бир сиёсатчи демократияни кўкларга кўтариб мақтаётган эди, Омито унинг сўзини бўлди.

— Вишну¹ Сатининг² танасини майда-майда қилиб қиймалаганида, унинг эт парчалари сочилган ҳамма ерда муқаддас жойлар пайдо бўлган экан. Бугунги кунда демократия эски оқсуякларнинг сочиб юборилган бўлакларига сажда қилиш билан овора. Майда оқсуяклар эса бутун ер юзини қоплаб кетди — сиёсатда ҳам, адабиётда ҳам, жамоат ишларида ҳам ўшалар. Улар ўз қадр-қийматини билишмайди, негаки улар ўзларига ўзлари ишонмайдилар.

Бошқа сафар, ижтимоий реформалар ва хотин-қизлар озодлиги тарафдорларидан бир нотик эркакларни хотинларга азоб беришда айбитаётган эди. Омито оғзидан ситарсини олиб, бепарволик билан деди:

— Эркаклар истибдоди тамом бўлган замон, аёллар истибдоди бошланади. Аммо ожиз кишининг истибдоди жуда даҳшатли бўлади.

Барча аёллар ва аёлларнинг ҳомийлари бу гапдан қаттиқ ғазабландилар.

— Бу нима деганингиз?— деб сўрашди улар.

Омито тушунтира бошлади:

— Кимнингки қафаси бўлса, у қафасга қушларни қамайди, яъни уларга зулм қилади. Қафаси йўқ одам эса, ўз қурбонини афюн билан маст қилади, яъни уни гангитади. Аввалгилар зулм қиладилар-у, аммо ган-

¹ Вишну — ҳинд афсонасида паногоҳ, тангри.

² Сати — Шива тангрисининг рафиқаси.

гитмайдилар, кейингилар эса фақат гангитиш билан чекланмай яна зулм ҳам қиладилар. Хотинлар макри афюндир. Хотинларга табиатнинг ёвуз кучлари мадад беради.

Кунларнинг бирида улар Баллиганж адабий тўғарагида Рабиндранат Тагор поэзиясини муҳокама қилаётган эдилар. Омито умрида биринчи марта раислик қилишга рози бўлди. У жангга шайланган ҳолда тўғарак мажлисига жўнади. Нотиқ, эски тартиб тарафдорларидан ҳурматли бир зот бўлиб, у Тагор поэзияси — чинакам поэзия деб исботлашга уринди. Қоллеж профессорларидан икки кишидан бўлак ҳамма унинг келтирган далиллари мутлақо инонарли, деб эҳтиром билан унинг фикрига қўшилишди.

Шунда раис ўрнидан туриб:

— Шоир узоғи билан беш йил мобайнида, йигирма беш ёшидан то ўттиз ёшигача шеър ижод қилиши керак,— деди.— Биз бу шоирнинг шогирдларидан уникадан ўткир асарлар эмас, балки устозникдан фарқ қила олувчи асарлар талаб қилишимиз зарур. Биз мавсуми тугаганда манго талаб қилмаймиз. Унда биз ата¹ сўраймиз. Биз думбил хурмо ёнғоғидан узоқ вақт баҳраманд бўлолмаймиз: унинг шираси тез тамом бўлади, лекин пишиб стилган хурмо ёнғоқлари узоқ туради. Шу сингари, шоирлар ҳам қисқа муддатли бўлади, файласуфлар эса мангудирлар. Рабиндранат Тагорга қарши қаратилган энг муҳим эътироз шуки, кекса Водсвортга² тақлид қилувчи бу жаноб зўр бериб шеър ёзиб ётибди. Ажал тангриси бир неча бор унинг ҳаёт чирогини ўчириш учун ўз асроилини юбориб кўрди, лекин бу одам ҳамон ўз тахтига маҳкам ёпишиб олган. Агар у ўз хоҳиши билан четлана олмас экан, уни ўз ижодхонасини ташлаб чиқиб кетишга мажбур этиш бизнинг вазифамиз. Унинг шогирдлари, шоирнинг ҳукмронлик даври тугагани йўқ, унинг мақбара панжарасига мангу барҳаёт занжирбанд қилинганмиз деб шовқин кўтариб, жар соладилар. Анчагача шоирнинг мухлислари уни кўкларга кўтариб мақтай-

дилар, шарафлайдилар, лекин кейин қурбонлик пайти келади, ана шунда у мухлислар шовқин-сурон кўтариб, ўзларини садоқат домидан озод қилинишларини талаб қила бошлайдилар. Африкада тўрт оёқли илоҳиятга худди ана шундай сиғинишади. Шеърый ўлчовнинг икки, уч, тўрт ва ўн тўрт туроқли худоларига ҳам шундай сиғиниш керак бўлади. Динни, сажда қилинувчи илоҳиятни бир зарб билан уриб йиқитгандан бадтарроқ таҳқирлаб бўлмайди. Сажда қилишнинг ҳам ўз тадрижий тақомули бор. Агар, биз беш йил мобайнида сиғиниб келган кишимиз ҳамон ўз ўрнига ёпишиб олиб тураверса, демак, бояқиш ўзининг энди мурдага айланганлигини билмас экан. Бундай пайтда, унинг кўнгли бўш қариндошлари, афтдан, қонуний меросхўрларнинг кўзини шамғалат қилишга уриниб бўлса керак, кўмиш маросимини жуда чўзиб юборганликларини эслатиб қўйиш мақсадида, юқоридан туртиб қўйиш керак бўлади. Мен Тагор ҳимоячиларининг бу номуносиб тил бириктиришларини фош қилишга онт ичганман.

Бизнинг Мониҳушон кўзойнак шишаларини ярақлатиб унинг сўзини бўлди:

— Сиз адабиётдан ҳаққониятни суриб чиқармоқчисиз.

— Ҳа, мутлақо. Энди адабиёт ҳукмронлигига сиғиниш эскириб қолди. Менинг Рабиндранат Тагор устига қўядиган иккинчи айбим шундан иборатки, унинг адабий асарлари ўз ёзувлари сингари сип-силлиқ, тугиб бўладиган ери йўқ — у бизга гул ва булбулларни, ойдин кечани, аёллар чеҳрасини эслатади. Бу примитивдир. У табиат манзараларидан фақат нусха кўчиришни билади, холос. Адабиётнинг янги даҳосидан биз тикандек, ўқдек, найза учидек ўткир, шиддатли сатрларни кутамиз, асар гулдек майин эмас, балки лоп этиб кўтарилган аланга сингари, невралгия касалининг оғриғи сингари шиддатли, ибодатхона пешайвони сингари ясси — доира эмас, готика черковлари сингари учи ўткир, қиррали бўлсин. Агар у асарлар ҳатто каноп, жут фабрикасига, ёки ҳукумат биносига ўхшаб кетсалар ҳам ҳечқиси йўқ. Равана¹ Ситани ўғирлагандек, сиз ҳам ўз ақлингизни қалбаки поэтик

¹ Ата — хушбўй ширали мева.

² Водсворт Вильям (1770—1850) — инглиз лирик шоири.

кишанлардан суғуриб олингиз. Агар ақлингиз тихирлик қилса, йиғласа, зорланса ҳам тобе бўлишга мажбур. Борди-ю, кекса Жадаю² ёрдамга отилгудек бўлса, у ажалга йўлиқсин. Барибир, яқинда Кишкиндҳанин³ маймун халқи пайдо бўлади, шунда Хонумон⁴ Ланкага сакраб чиқиб шаҳарга ўт қўяди-ю, ақлни ўзининг эски маконига қайтаради. Шунда биз ўзимизнинг Теннисон⁵ билан қўшилишимизни нишонлаймиз, Байроннинг кўксига дув-дув кўз ёш тўкиб ва Диккенсдан узр сўраб, ўз хатоларимиздан қутулиб олиш мақсадида вақтинча сизларни рад қилган эдик, деб баҳона қидирамиз. Агар мўғул императорлари⁶ замонасидан то шу давргача бефаросат меъморлар бутун Ҳиндистонда фақат қуббали муаллақ қасрлар қуриш билан шуғулланишганда, фаросатли одамлар йигирма ёшга кириши билан ўрмонга чекилган⁷ бўлардилар. Тож Маҳалга⁸ баҳо бериш учун унинг афсунларидан халос бўлиш керак.

Бу ерга келганда шуни эслатиб ўтиш керакки, сўзларнинг жўшқинлашиб ёпирилиб келишидан (нотиқ уларни бошқаришга қурби етмади) унинг боши говлаб кетди. Унинг доклади Омитоникидан ҳам бадтар чалкаш, тушуниш қийин эди. Қутқориб қолиш мумкин бўлган бир неча сўз юқорида зикр этиб ўтилди.

Тож Маҳал тилга олинганда Тагорнинг тарафдорларидан бири иғриб ўрнидан туриб, ҳаяжон билан қичқирди:

¹ Равана — қадимий ҳинд эпоси «Рамаёна» даги баджаҳл иблис, у Раманинг рафиқаси Ситани ўғирлаган.

² Жатаю — калхатлар подшоси.

³ Кишкиндҳа — «Рамаёна»да тасвирланган афсонавий маймулар мамлакатининг пойтахти.

⁴ Хонумон — маймулар подшоҳининг вазири, Раманинг дўсти.

⁵ Теннисон Альфред (1809—1892) — инглиз шоири.

⁶ Мўғул императорлари—1526 йилдан 1858 йилгача Ҳиндистонни бошқариб турган сулола.

⁷ Ҳиндлар назарича, ҳар бир художўй ҳинди қаригандан кейин ўрмонга чекилиб, у ерда тоат-ибодатга берилиши керак.

⁸ Тож Маҳал — оқ мрамар тошдан қурилган машҳур мавзолей, уни шоҳ Жаҳон севиқли рафиқаси хотираси учун қурдирган эди.

— Яхши нарсаларимиз қанчалик кўп бўлса, биз учун шунча яхши!

— Йўқ, худди бунинг акси бўлиши керак,— деб эътироз билдирди Омито.— Ижодкор - қўл остида яхши нарсалар нечоғлик оз бўлса, шунчалик яхши, чунки улар бисёр бўлса, қадри тушиб, ўрта миёна бўлиб қоладилар. Олтмиш-етмиш йил яшашдан ийманмайдиған шоирлар, ўз қадрларини йўқотиб, ўзларига ўзлари танбиҳ берадилар. Бунинг оқибатида тақлид қилувчи муридлари ҳам улардан воз кечиб, мазақ қилиб кула бошлайдилар. Бу сингари узоқ ижод қилувчи шоирларнинг асарлари ҳар қандай фазилатидан маҳрум бўлади. Бу шоирлар ўтмишларига ўғирлик қилиб, шу билан ўғирлик молни қабул қилувчилар даражасига тушиб қоладилар. Бундай ҳолларда китобхонлар оммасининг вазифаси, инсониятнинг бахти-саодатини кўзлаб, бундай кекса адибларнинг кун кўришига йўл қўймасликдан иборат бўлади. Мен бу ерда жисмоний кун кўришни эмас, шоирона кун кўришни назарда тутяпман. Майли, улар қариган чоғларида тажрибакор профессор, моҳир давлат арбоби, уста танқидчи бўлиб кун кўраверсинлар.

Омитодан олдинги нотиқ савол ташлади:

— Адабиёт доҳийси мансабига сиз кўрсатмоқчи бўлган номзоднинг исмини билсак бўладими?

— Нибарон Чокроборти,— дарҳол жавоб берди Омито.

— Нибарон Чокроборти? Ким ўзи у?— деган ажабланган овозлар эшитилди.

— Бу саволнинг таригдек уруғидан эртага жавобнинг азим дарахти униб чиқади.

— Лекин биз ҳозирча унинг ижодидан намуналар эшитсак деган эдик.

— Ундай бўлса, марҳамат, эшитинг.— Шу сўзлардан кейин Омито чўнтагидан каноп жилдли узун, ингичка ёндафарини олди-да ўқий бошлади.

Барчага машҳур бу
Таниш кўчада,

Қадим ўлкада —
Номаълум исми
Қабул қилган мен...

Мен — бир келгинди.
Қора халқ муъбади,
Мазақ кулгиси —
Тиржайиши Мен!

Очинг қопқаларни,
Яратгувчининг,
Мағрур чақирғин
Келтиргувчи мен!
Улуғ парвардигор,
Цўнг яратгувчи,
Саноқсиз оламлар,
Асрлар, йиллар,
Мангулик эгаси
Ижодкори — у.
Қинғир-қийшиқ қилиб
Езилган пайғом
Буни сизга у қилмиш инъом.
Буни сизга
Олиб келган мен.
Ким ботирроқ бошқалардан?
Мана шунда ҳамма гап.
Ким ҳадиксиз баҳодир?
Қани, тиксин жонини!
Қани, қани,
Мен келтирган номани
Журъат этсин,
Қабул қилиб олмоққа!
Қани ул? Қани?
Тинглангиз осойишта!
Ўта ақлисиздур
Иўлимдаги бу тўсиқ,
Бу жоҳил халқ тўдаси!
Унинг қаҳри, унинг шарпали қаҳри
Бефойда урилиб менинг мустаҳкам кўксимга
Қайнаб тошади!..
Мана, яна ёпирилди...

Бу қояли қирғоққа урилади бефойда,
Бу кўринмас тўлқинлар
Ва фақат ўз-ўзларини чил-чил қилади, холос.
Сиз бўлсангиз тингланг сўзини:
Менинг гарданимда гулчамбар йўқ,
Билакузукларим ҳам йўқ,
Яланғоч кўкрак-ла тураман,
Пешонамда зафардан нишон
Чизилган ниҳон.
Зафаримни шундай кутаман,
Фақат худди шундай!
Ғалабамни шундай кутаман
Увадага чулганган қашшоқ,
Аммо бойлигингиз елга тутаман,
Очинг қопқаларни!
Мана кўлимни ҳам узатдим чаққон..
Мана, ғалабадан яширип нишон..
Менинг ҳақим бўлган ҳамма нарсани
Менга ажратиб берингиз чаққон
Барчасин ўзим айтиб бераман!
Кўкрак қафасингиз дириллаб,
Қопқа занжирлари шарақлар..
Ер ҳам титраб бир чўчиб тушар.
Ваҳимада қолган қалблардан
Оҳу фарёд кўкка чирмашар.
Бу фарёддан тешилар осмон,
Қандай ўткир, ёввойи фиғон?
Бу мен ўз-ўзимга қичқирмоқдамен.
«Жўнаб қол, бу ердан,
Ҳой қайсар гадо!
Жўна бундан ўта олмассан асло!
Сенинг бунда чидаб бўлмас фарёдинг
Дайди қотил каби уради ханжар
Тинч уйқу кўксини аёвсиз тешар..
Сиз! Қиличга узатингиз қўл!
Гиртиллатиб санчинг менинг кўксимга..
Майли ажал келсин ўлимга,
Нечун уни асрамоқ керак?
Сизга мангу ҳаётимни ҳам
Иўлимни ҳам қиламан ҳадя!..
Қишанларни қилинг мустаҳкам

Мени унга солингиз — маҳкам!
Лекин уни қилурмен пора!
Янглишасиз, сиз янглишасиз!
Зиндонларни ва кишанларни
Бир лаҳзада чил-чил қиламан.
Меники бўлажак сизнинг эркингиз...

Муқаддас китобларни
Майли келтиринг.
Пандитларнинг ҳикматга тўла сўзидан —
Цитатларга мени кўмиб ташлангиз,
Дуолар дўл каби ёғса ҳам, аммо,
Менга бир зерикарли ёмғир бўлажак,
Далиллар занжири парчаланажак,
Сийқа гаплар лойқасидан
Хира
Кўзлар бўлур равшан!..
Ут ёқинг!
Бугун бизлар учун ажойиб гўзал —
Нарсалар ярамас бўлса эрта кун!..

Ут ёқинг!
Майли ёниб кул бўлсин дунё,
Еру кўкни боссин қоп-қора тутун.
Фойдасиз қайғуни қувлангиз бутун!
Олов билан синанг мени ҳам!
Яшасин ялтироқ, гўристон олам!
Бунини деб чекмангиз асло қайғу-ғам!

Бу тилсиз нутқларим
Маҳкам муштини,
Ғанимлар бошига ёғдилинг!
Қутурган шеърим-ла қўрқитинг,
Уйғотинг! Эсларин оғдилинг!
Майли осойишта ҳаёт истаги
Билан тўлиб-тошган ул зоҳид.
Зикру само, тушлар шайдоси,
Битта уриб пешонасига
Тан берсин!

Танг қолиб, ҳам қўрқув, ҳам ғазаб билан
Ҳам ваҳима билан, ҳам алам билан
Тан берсин:
«Бегона қозонмиш зафар,
Унинг мушти, келганда баҳор
Момақалдироқлар қўпориб,
Оламга солиб ларзалар кушод,—
Енгиб булутларнинг мумсиклигини,
Ниҳон сув хазинасин айлади озод!..»

Тагорнинг тарафдорлари сукут ичида тарқалишди. Улар, матбуотда жавоб берамиз, деб пўписа қилишди...

Омито аудиториядагиларни шу қадар муваффақият билан енгандан сўнг, Сисси унинг машинасида уйга қайтаркан, деди:

— Мен биламан, сен бу Нибарон Чокробортини аввалдан ўйлаб қўйгансан ва бу ҳурматли зотларни калака қилиш мақсадида унинг шеърини жўрттага чўнтагинга солиб боргансан.

— Келажакни яқинлаштирувчи одамни келажак ижодкори дейдилар. Мен ҳам шундайман. Бугун ер юзида Нибарон Чокроборти пайдо бўлди, энди уни ҳеч ким тўхтатиб қола олмайди.

Сисси ичида акасида гурурланарди.

— Нима бало, Омито,— деб сўради у,— сен ҳар куни эрталаб ўтириб, бутун бир кунлик аччиқ фикрларингни тайёрлаб оласанми, дейман?

— Ҳар қандай тасодифга шай бўлиб туриш маданиятлилик аломати. Ваҳшийлик доимо ғафлатда қолади. Бу ҳам дафтарчамга ёзилган.

— Лекин сенинг ўз фикринг йўқ. Доимо ўз вақтида зарба бўлиб тушадиган сўзни айтасан.

— Агар мен онгим кўзгусини тайёр мулоҳазалар билан чаплаб ташлаганимда эди, у кўзгу ўтиб бораётган ҳар бир онни акс этдира олмасди.

— Оми, сенинг ҳаётинг кўланкалар орасида ўтади.

Ниҳоят, Омито Шилонгга бормоқчи бўлди. Бунга сабаб: унинг танишларидан ҳеч ким у ерда бўлган эмас, бундан ташқари, у ерда бўйи етган қизлар бу ердагидай сероб эмас эди. Омитонинг юрагини ўзига нишон қилиб танлаган илоҳий сайёд ўз фаолиятини олифта кишилар жамоаси билан чеклаган эди. Шилонг бўлса, тоғларда сайр қилиш учун жуда кўп ажойиб манзарали жойларидан ташқари, яна бу сайёднинг фаолият доирасини ҳам чеклаб қўярди. Омитонинг сингиллари қатъий бош чайқаб ўз фикрларини айтдилар:

— Агар хоҳласанг, ўзинг бора қол, биз бормаймиз.

Улар эрон шалига ўхшаш кийим кийишиб, қўлларига янги расм бўлган бежирим зонтчалар ва теннис ракеткалари олиб Даржилингга жўнаб кетишди. Бимми Бос у ерга олдинроқ кетган эди. У Сисси билан Лиссининг акаларисиз ўзлари келганини кўриб, атрофга назар ташлай бошлади ва Даржилингга одам сероб бўлгани билан, арзийдиган одам йўқлигини энди пайқади.

Омито, Шилонгга ёлғизликдан ҳузур қилгани кетяпман деб ҳаммага айтган эди. Лекин бир неча кун ўтар ўтмас, у кўпчиликнинг йўқлиги ёлғизлик фазилатини пасайтираркан деган қарорга келди. Омито фотоаппарат билан сайр қилишга унча ишқивоз эмас эди. Мен турист эмасман, табиат манзараларини кўздан кечиришни эмас, балки ундан завқланишни яхши кўраман, деб айтарди у.

У тоғ ёнбағирларида ўсган деодарлар² соясида китоб ўқиб вақтини ўтказарди. У беллетристика³ ўқимасди, чунки беллетристикани дам олиш пайтида

¹ Шилонг — Ҳиндистоннинг шимоли-шарқидagi тоғлик курорт жойи.

² Деодар — Ҳимолой тоғида ўсадиган кедр дарахти.

³ Беллетристика — проза билан ёзилган бадий асарлар.

ҳамма ўқийди. Бунинг ўрнига у Сунити Чаттержининг «Бангол тилининг келиб чиқиш ва тараққиёти» деган китобини ўқий бошлади — ўқиганда ҳам, автор билан баҳслашиш мақсадида ўқиди. Филология машғулоти билан зерикш пайтлари орасидаги бўш вақтда тўсатдан тоғ манзарасининг гўзаллиги уни мафтун қилиб қўярди, аммо бу гўзаллик аллақандай куйнинг доим такрорланиб, ҳеч тугамайдиган муқаддимаси сингари, унда яхлит бир таъсир қолдирмасди. Унинг қалбида чалкашлик ҳукм сураётганди, бирдамлик йўқ эди, шунинг учун у ўз диққатини маълум бир нарсага қарата олмасди. Ўзида бирдамликнинг йўқлиги сабабли Омито бу ерда ҳам шаҳардагидек безовта бўлар, кўнгли тўлмай зерикарди. Лекин агар у шаҳарда бу ҳиссиётини турлитуман йўллар билан босса, бу ерда унинг безовталиги ўз йўлида катта ғовга дуч келиб, ўта олмай қўлга айланган шалола сингари кун сайин ошиб, бутун вужудини қамраб олгандек туюларди. У ўзини мафтун этган Силхет ва Силчар водийларида сайр қилиш мақсадида эндигина тоғдан тушишни мўлжаллаганида, ашарҳ¹ ойи бошланиб қолди-ю, тоғу тош ва ўрмонлар тинмай шаррос қуювчи ёмғир пардасига бурканди. Черапунжи² яқинида тоғ тизмалари булутларнинг йўлини тўсиб қолди, лекин ҳадемай, тоғдан шиддатли сел келди, деб хабар қилишди. Шунинг учун Омито бир неча кунга Черапунжидаги меҳмонхонада туришга ва «Хабарчи булутлар»ни³ ижод қилиб, унда кўринмас Алакадан⁴ чиққан сеvimли ёрнинг хаёл осмонида жисмсиз учқунлардек чақнаб, ўзидан асар қолдирмаслигини тасаввур қилишга қарор қилди. У оёғига тоғликлар киядиган дағал жун пайпоқ, тагчарми қалин ботинка, эгнига почаси

¹ Ашарҳ — Банголия календаридa учинчи ой ҳисобланиб, у июнь ойининг ўрталаридан июль ойининг ўрталаригача давом этади.

² Черапунжи — Ҳиндистоннинг шимоли-шарқидagi Ассом тоғлари ёнбағрига жойлашган шаҳар.

³ «Хабарчи булутлар» Калидасанинг поэмаси.

⁴ Алака — Ҳинд афсонасида бойлик тангриси Куберанинг пойтахти.

тизасидан келадиган калта шим, пистоқи ранг белбоғлик кенг кўйлак ва бошига пробка шлем кийди. Ҳозир у Абаниндронат Тагор¹ тасвирлаган якшага ҳеч ўхшамас, балки кўпроқ йўл ишлари билан шуғулланувчи тоғ инженерини эслатарди. Бироқ унинг чўнтагида турли тилларда ёзилган бир неча шеър китобчалари бор эди.

Омитонинг уйига олиб борадиган йўл тор ва илон изи эди. Йўлнинг ўнг томони ўрмон билан қопланган жарлик эди. Омито машинасини бамайлихотир ҳайдаб борар, сигнал беришни ҳам ўйламасди, чунки бу йўлдан яна бошқа бировнинг ҳам юриши эҳтимолдан узоқ эди. У машинани ҳайдаб бораркан, ҳозирги пайтда, узоқдаги севгили ёрга хабар бериш учун хабарчи мотор кўпроқ қўл келади, деб ўйларди. Унда «тутун, ўт, сув ва шамол»² етарли миқдорда бор, агар шоферга яна кичкинагина хат ёзиб берилса, мавҳум бўлган ҳеч нарса қолмайди. У ашарҳ ойининг бошида «Хабарчи булутлар»да тасвирланган йўлдан автомобилда юриб ўтишга аҳд қилди. Эҳтимол, у тақдирнинг иродаси билан ўз уйи остонасида уни кутиб турган биронта Авантика ё Малавикани³ учратиб қолар, ёки бўлмаса, олдиндан кўзда тутилган фавқулодда ҳодисага кўра Ҳимолой тоғидаги деодар ўрмонларининг санамларидан бирига рўбарў келиб қолар.

У худди муюлишга етганда, кутилмаганда қаршисидан келаётган машинага кўзи тушди. Йўл беришга илож йўқ эди. Омито тормозни босди-ю, барибир икки автомобиль бир-бирига уришиб кетди. Бироқ ҳалокатга олиб бормади — қаршисидан келаётган автомобиль орқасига тисарилиб бориб тўхтади.

Машинадан бир қиз тушди. Бу хатарли манзара олдида у гўё чақмоқ чизиқлари билан тасвирланган қора кўланкадай атроф муҳит қўйнида ўтдек порлаб

турарди. Омитонинг кўз олдида ғоят ноёб бир манзара намоён бўлди — қаршисида Мандара тоғи кув даста бўлиб океанни шопираётган, океан сатҳи эса тўфондан кўпириб тошган бир пайтда эндигина сув остидан чиққан Лакшми¹ турарди. Агар меҳмонхонада бўлганда кўпчилик ўртасида бу қиз ҳеч қачон ўз қалбининг бутун фазилатларини ҳозирдагидек намоён қила олмаган бўларди. Ер юзида яхши фазилатли одамлар кўп, лекин уларни яхши билиш учун муносиб шароит зарур.

Қизнинг эғнида ингичка ҳошияли оқ жун сорий, худди шунақа жундан тикилган кофта, оёғида эса, ҳинд аёллари киядиган оқ чарм туфли бор эди. Хиёл қийиқроқ кўзлари қуюқ киприклари остидан майин боқиб турарди. Пешонаси кенг, сочлари боши орқасига бураб тугилган эди. Қизнинг думалоқ някли гўзал чеҳраси бамисоли пишиб етилган мева сингари ғоят кўркам эди. Кофточкасининг енги оддий, ингичка билакузук таққан билакларигача тушиб турарди. Сорийсининг бўш этагини бошига ёпинган ва Катака заргарлари ишлаган тўғноғич билан сочига қадаб қўйган эди.

Омито шляпасини автомобилда қолдириб қиз олдида келиб тўхтади-да, жазо кутган одамдай, қимир этмай тураверди. Унинг бу ожизона қиёфаси қизга таъсир этгандай бўлди.

— Кечирасиз, айб менда, — деб гўлдиради Омито.

— Бу айб эмас, хато. Бу хато мендан ўтди, — табассум билан жавоб қилди қиз.

Унинг овози шундай мусаффо эдики, фонтаннинг шилдирашини эслатар, ўғил боланинг овозидек мулойим ва янгроқ эди. Ўша куни кечқурун Омито уйга қайтиб келиб, узоқ вақтгача: овози нимага ўхшаркин-а, деб ўйлаб ўтирди. У дафтарчасига шундай деб ёзиб қўйди: «Унинг овози чилимга солинган хушбўй тамакининг сувдан сизиб ўтиб қуюқлаш-

¹ Абаниндронат Тагор — Банголиянинг уйғониши деган оқимга асос солган машҳур ҳинд рассоми (XX аср).

² «Хабарчи булутлар»да булут шундай тасвирланади.

³ Авантика ва Малавика — Калидаса асарларидаги аёл қаҳрамонлар.

ган, аччиқ никотин таъмидан тозаланган ва хушбўй атиргул ҳидига аралашиб бурқсаб чиқаётган тутундек қуюлиб туради».

Қиз узр сўраб яна қўшимча қилди:

— Дўстим келмоқчи эди, шуни кутиб олгани кетаётган эдим. Йўлга чиқишимиз биланоқ, шофер бошқа йўлдан кетяпмиз, деб айтди. Ҳеч қаерда нариги йўлга ўтишнинг иложи бўлмагани учун, шу йўлдан келавердик, мана охири автомобилнинг бизники билан уришиб кетди.

— Автомобиль айбдор эмас,— деди Омито,— ёвуз тақдир айбдор, бу ўшанинг қилмиши.

Шофер келиб, автомобилга жиддий зиён етмаган, лекин тузатиш учун бир оз вақт керак бўлади, деб айтди.

— Агар автомобилни афв этсангиз,— деб гапиришга журъат этди Омито,— қаерга десангиз, шу ерга элтиб қўярдим.

— Ташаккур, ҳеч бир кераги йўқ. Тоғ йўлларида пиёда юришга одатланиб қолганман.

— Лекин бу менга керак. Агар хўп десангиз, мени афв этганингизни исботлаган бўласиз.

Қиз тарадудланиб жим қолди.

— Яна шуни ҳам айтмоқчи эдим,— деб қўшиб қўйди Омито.— Машина ҳайдаш айтгудек катта иш эмас. Машина ҳайдаб, келажакка кириб бориб бўлмайди. Бироқ биринчи учрашувимизда сиз мени бир шофер сифатида билдингиз. Нима қилай, пешонамга ёзилгани шу экан. Менинг қисматим ноинсоф. Рухсат этинг, ҳеч бўлмаса шоферингиздан паст эмаслигимни исбот қилай.

Қизлар биринчи танишув чоғида мавҳум хатарлардан қўрқиб, ҳадиксираб турадилар. Лекин бу ерда тўқнашув чоғидаги қўрқув ҳислари дастлабки тарадудланишни дарҳол қувиб юборди. Бетожат тақдир уларни бир-бирларига тўла намоён қилиб, бир-бирларини руҳан қовуштириш мақсадида икковларини хилват тоғ йўли ўртасида учраштирган эди. Тўсатдан чақнаган чақмоқ ёруғи кишининг кўз олдига уйғоқ тун манзарасини намоён қилади. Бу нарса уларнинг онгида аниқ ҳис қилинди. Бу — бу-

юк самовий ўзгариш натижасида мовий осмонда юз берадиган қуёш системасининг ўтли алангасига ўхшарди.

Қиз ортиқ эътироз билдирмасдан автомобилга ўтирди. Қизнинг уйига етиб келишганда, у Омитога:

— Агар вақтингиз бўлса, эртага бир келинг. Сизни уй бекаси билан таништириб қўяман,— деди.

Омито: «Вақтим кўп, ҳозироқ киришим мумкин», деб юборгуси келди, лекин уялганидан журъат эта олмади.

У уйга қайтиб келгач, хотира дафтарига шу жумлаларни ёзиб қўйди: «Бугун йўл жуда ножўйя иш қилди! У бошқа-бошқа жойдаги икки одамни юлиб олиб, уларни бир йўлга солиб юборди, эҳтимол, улар шу кундан бошлаб абадий бир йўлдан кетарлар. Астрономлар янглишадилар. Ой номаълум бир сферадан учиб келиб ер орбитасига кириб келди, уларнинг фазо аравалари бир-бирига тўқнаш келди ва шу тақдири азал тўқнашуви пайтидан бошлаб ер билан ой неча-неча асрлардан бери бирга фазони кезиб юрадилар, бирининг шуъласи иккинчисининг чехрасида акс этади. Уларнинг ҳамроҳлиги то абад бузилмайди. Қалбим овозини эшитяпман. У менга, бизнинг ҳам йўлимизни биргаликда бошлаганимиз, йўл-йўлакай олтин дақиқалар териб саёҳатимиз гулчамбарига ўришимиз тўғрисида гапирди. Биз тақдир остонасида туриб ундан хайр сўрамаймиз. Ҳамма нарса кутилмаганда олдимизда намоён бўлаверади».

Шаррос ёмғир ёғарди. Омито айвонда у ёқдан бу ёққа юраркан: «Қайдасан эй, Нибарон Чокроборти? Кел, қошимга кел, менга сўз бер, менга овоз бер!» деб нидо қиларди.

Омито узунчоқ юпқа хотира дафтарини очган эди, Нибарон Чокроборти унга баён қила бошлади:

Бизни чамбарчас қилиб боғлаб қўйди ушбу йўл,
Йўлимизнинг сўнги йўқ, бизга йўлдошдир шамол.
Ранго-ранг бу дамларнинг қиммат баҳоли чангин
Баҳор шодлик упасин сепар, қалбга, ранги ол.

Кўк қизлари рақс тушиб, нурлар билан ўйнашар...
Егин булутларида чодирларин силкитиб.
Ногаҳоний тушган нур дилни ларзага солар,
Юракни эзар гўё ваҳимадан чўчитиб.

Бизда на чодир бор, на чампак гули,
На бакул гул сепилган дарвоза йўли.
Тонг қоронғида туриб нафас олароқ,
Ниҳон гуллар атрин сезасан бироқ!

Тонг пайти қизариб кўкда тўхтовсиз,
Булутлар кезади, кеккайган мағрур.
Гўё рододендрон шоҳида шингил мева,
Ва ерга сочади юқоридан нур.

Сандиқ ё чўнтакда йўқ йиғилган зар,
Ғамхўрликлардан ҳам бўлганмиз маҳрум,
Йўл четида товус думларин ёяр,
Биз уни қилмаймиз қафасга маҳрум.
Эрк ошиғи қушлар қанотин ёйиб,
Жуфт-жуфт учиб майли куйласин. «Сиз — биз!»
Саргузашт денгизи ичра жон койиб,
Ҳадиксиз чўмамиз нурга,— боқингиз!

Энди ўтмишга бир назар ташлаш керак. Агар ўтмишдан гаплашмасак, ҳикоямиз олға силжи-майди.

БИРИНЧИ ЧЕКИНИШ

Инглизча таълим жорий қилинган дастлабки пайтларда Банголияда кучли ижтимоий бўрон кўтарилди. Бу ҳол инглиз мактаб ва коллежлари билан ҳинд ибодатхоналари қошида очилган эскича таълим марказлари ўртасидаги ҳароратнинг бир-биридан тафовут қилиши натижасида содир бўлган эди. Ганодашонкор ҳам шу бўрон қўйнига тортилган эди. У ўтган даврда туғилган бўлса ҳам, қандайдир йўл билан янги давр одами — бизнинг давр одами бўлиб қолган, яъни дунёга барвақт келиб қолган эди, шу-

нинг учун у тафаккури, нутқи ва урф-одатлари билан ўз замондошларидан ажралиб турарди. У худди тўлқинларга ўзини уриб, парвоз қилувчи қуш сингари, кўксини одамларнинг таънали зарбаларига тутиб беришдан завқланарди.

Бундай боболарнинг набиралари давр хатоликларини тузатишга урингундай бўлсалар, улар одатда ҳаддан ошириб юборадилар. Бунда ҳам худди шундай ҳол юз берди. Ганодашонкорнинг набираси Бородашонкор, отасининг ўлимидан кейин ўз назарлари жиҳатидан бир амаллаб бобоси ва отасига нисбатан ғоят қадимий одам бўлиб олиш йўлини топди. У илонлар худоси Моношага ибодат қилди, қора чечак худоси Шитолани она деб унинг паноҳига сиғинди. У дуо ўқилган сувдан тановул қила бошлади, ҳар куни эрталаб дафтар варақларига Дурга¹ исмини ёзиш билан шуғулланди. Унинг ҳаракати билан, ўз ҳуқуқларини талаб қилиб бош кўтараётган ғайрибараҳман² тоифасига қарши компания уюштирилди. У ҳиндуизмни³ олимларнинг илмий тадқиқотлари билан ҳаромлашдан ҳимоя қилиш учун атрофидаги хушомадгўйлар ёрдамида сон-саноксиз памфлетлар босиб чиқарди, замонавий мутафаккир олимлар бошига қадимий донишмандларнинг ҳикматли сўзларини ёғдирди.

Орадан кўп ўтмасдан у ҳиндуизмнинг барча та-лабларини сўзсиз бажариш орқасида мустаҳкам диёнат қалъасини барпо қилди. У ота-боболар ва келажак авлод шарафига ундан сигир, олтин ва еринъом олган сон-саноксиз бараҳманларнинг мақтовларига мушарраф бўлиб йигирма ети ёшида қазо қилди.

Бородашонкор, отасининг энг яқин дўст¹ Рамлочон Банержининг қизи Жогомайяга уйланган эди. Оталари бир коллежда ўқиб, бир ошхонада овқат-

¹ Дурга маъбудасининг исмини такрорлаш билан унинг шафқатига муяссар бўлиш мумкин эмиш.

² Ғайрибараҳман тоифалар — бараҳман тоифасидан паст турувчи бошқа тоифалар.

³ Ҳиндуизм — Ҳиндистонда кенг тарқалган диний эътиқодлардан бири.

ланиб юришган эди. Жогомайя то тўйгача ўз оила-сидаги урф-одатлар билан эрининг оиласидаги урф-одатлар ўртасидаги фарқни сезмаган эди. Жогомайялар хонадониди қизлар ўқишар, ўз эрклари билан уйдан чиқа олишарди, баъзи қизлар эса ҳатто журналларга саёҳат тўғрисида расмли мақолалар ҳам ёзиб турардилар. Бироқ эри уни бошқача усулда тарбияламоқчи бўлди. Жогомайянинг хулқи қадимий ўлик урф-одатларга бўйсундирилди. Унинг юзига тўр тутдилар, ақлига ҳам. Ҳаттоки илм-фан ҳомийси бўлган Сарасвати маъбудаси ҳам Жогомайянинг ҳузурига кириш учун ижозат сўраши керак бўлиб қолди. Жогомайянинг қўлидан инглизча китобларни тортиб олишди. Бангимдан кейинги даврга мансуб бўлган бангол адибларининг асарларига эса уни яқин ҳам йўлатмадилар. «Иогавасиштҳа Рамајана»¹ нинг бангол тилига таржима қилинган ажойиб нашри Жогомайянинг ўқишига интизор бўлиб, узоқ вақт тоқчада турди. Уй эгаси умрининг сўнгги кунларигача, хотиним ахир бир куни бу китобни қўлига олиб эрмак учун бўлса ҳам ўқиб чиқар, деган умидда яшади. Жогомайянинг асраб қўйилган буюмдай темир ғилоф ичига қамалиб олиши жуда мушкул ҳол эди, лекин шунга қарамай, у жўшқин қалбини босишга уринарди.

Бу руҳий тутқинликда уни бирдан-бир юпатувчи одам шу уйнинг қоҳини Диншорон Беданторотно эди. У Жогомайянинг ақлу фаросатини жуда қадрларди.

— Бу диний азобларнинг бари ҳам сен учун эмас, бўтам,— дерди у очикдан-очик.— Тентаклар фақат ўзларинигина алдамайдилар, уларни бутун дунё алдайди. Шуларнинг ҳаммасига бизни ишонади деб ўйлайсанми? Сен бир қулоқ солгин, ибодат пайтида биз, агар ўзимизга зарур бўлса, ҳеч бир уялиб-нетиб ўтирмай шастраларни кўнглимизга сиққанча

ўзгартиб ўқийверамиз. Бу демак, биз ҳам диний таомилларни тан олмаймиз, аҳмоқ одамлар кўзига ўзимизни аҳмоқ қилиб кўрсатамиз, деганим.

Агар сен ўзингни ўзинг алдагинг келмаса, мен ҳам сени алдамайман, албатта. Хоҳлаган вақтингда, бўтам, мени айтдириб юбор, сенга шастра дуоларидан ўзим ишонган ерларини ўқиб бераман.

У тез-тез келиб турар ва Жогомайяга гоҳ «Гита» ни гоҳ «Бараҳмабҳашия»ни¹ ўқиб берарди. Жогомайя унга шундай саволлар берардики, қоҳин унинг бунчалик фаросатидан ҳайратга келиб, таҳсинлар ўқирди, шу сабабли Жогомайя билан суҳбатлашиш асло жонига тегмасди. У Бородашонкорнинг ўз атрофига йиғиб олган дин аҳллари ва маълаҳатчиларидан қаттиқ нафратланарди.

— Азизим, бутун шаҳарда фақат сенинг ёнингда бўлиш менга ҳузур бағишлайди,— деб иқрор бўларди Беданторотно.— Сен мени виждон азобидан халос қилдинг.

Жогомайянинг умри шу йўсинда, тоат-ибодат билан яшовчи кишилар қуршовида ўта бошлади. Агар замонавий журналистлар тили билан таърифласак, унинг ҳаёти ҳар жиҳатдан «қатъий регламент остига олинган эди». Эри ўлгандан сўнг у болалари билан бирга қишни Калькуттада, ёзни эса тоғда ўтказа бошлади. Ўғли Жотишонкор коллежда ўқирди, қизлар ўқув юртлари ёқмагани учун, Жогомайя қизи Шуромани ўқитиш учун кўп ахтаришлардан кейин ахири Лабоннони топди. Омито бугун тўсатдан йўлда ана шу Лабонно билан учрашиб қолган эди.

ЛАБОННОНИНГ УТМИШ ҲАЁТИ

Лабоннонинг отаси Обониш Дотто Ҳиндистонда очилган инглиз коллежининг директори эди. Хотини ўлиб кетиб бева қолган эди. У қизини шундай тарбияладикки, сон-саноқсиз имтиҳонлардан кейин

¹ «Бараҳмабҳашия» — машҳур ҳинд файласуфи Шанкарачарьянинг (эрамининг VIII—IX асрлари) «Веданта» фалсафий трактатларига ёзган изоҳлари.

¹ «Иогавасиштҳа Рамајана» — қадимий ҳинд йог фалсафасини баён қилувчи китоб; афсоналарда эътироф этилишича буни қадимги донишманд Васиштҳа ўз шогирди Рамага баён қилиб берган экан.

ҳам, ундаги ўқишга бўлган ҳавас асло камаймади. Лабонно ҳали ҳам ўқишга жуда берилган эди.

Ота дунёда фақат илм-фанга эҳтирос қўйган эди, лекин қизига муҳаббати ундан ҳам ўткир эди. У қизини ҳаттоки ўз кутубхонасидан ҳам ортиқ яхши кўрарди. У, агар одам илм-фан билан банд бўлса, енгилтаклик қилишига вақт қолмайди, бундай одамларнинг турмуш қуриши ҳеч шарт эмас, деган ишонч билан яшарди. У, агар қизимнинг дилида турмушга чиқиш ҳақидаги фикрга берувчи асос бўлганда ҳам, у асос устига тарих ва математика фанлари цементи ётқизиблиб, Лабоннонинг қалби метин сингари мустаҳкам бўлганки, энди ҳеч қандай ташқи куч унга таъсир эта олмайди, деб қаттиқ ишонган эди. У, ҳатто, Лабонно ҳеч қачон турмушга чиқмас-ю, бутун умрини илм-фанга бағишласа, деб ҳам хаёл сура бошлади.

Обониш Дотто яна бир одамни яхши кўрарди. У одамнинг исми Шобхонлал эди. У шу қадар одобли йигит эдики, унинг ёшида камдан-кам одам бунчалик одобли бўлади. Унинг бутун қиёфаси: кенг манглайи, шахло кўзлари, бежирим лаблари, самимий табасуми ва чиройли юзлари кишини ўзига тортиб турарди. У жуда тортинчоқ эди, унга биров қараб қолгудек бўлса, шу заҳотиёқ уялиб кетарди. Шобхонлал камбағал онладан чиққан ва оғир имтиҳонлар чўққисига тиришқоқлик билан уриниб-суриниб кўтарилиб борар эди. Обониш, вақти келиб Шобхоннинг довуғи ҳамма ёққа таралади, шунда одамлар уни ўқитган муаллимлар орасида биринчи Обониш Доттони тилга оладилар, деган ширин умидни кўнгилдан ўтказиб қўйган эди.

Шобхонлал Лабоннони кўриши билан уялиб кетарди. Шу уятчанлигидан қизнинг ундан анча ҳафсаласи пир бўлиб қолган эди. Агар тортинчоқ эркак хотин кишини ўзига эътибор беришга мажбур эта олмаса, хотин киши унга эътибор қилмайди, албатта.

Лекин бир кун кутилмаганда Шобхонлалнинг отаси Нонигопал кириб келди-ю, Обонишга, сен дарс бериш баҳонасида қизингга қаллиқ топмоқчисан, уйингда қаллиқларга тузоқ қўйибсан деб, уни ҳақо-

рат қилди. У Обонишни сен жамиятни ўзгартираман деб уриниб, Шобхонлални паст тоифадан бўлган Лабоннога уйлантирмоқчисан, шу билан ўғлимни ўз тоифасидан жудо қилмоқчисан, деб ёмонотлик қилди. Бунинг исботи учун у Лабоннонинг қаламда чизилган суратини кўрсатди. Бу суратни у Шобхонлалнинг қутчасидан топиб олибди, суратнинг устига гул барглари сочиб қўйилган экан. Бу суратни, албатта, Лабонно муҳаббат нишонаси этиб Шобхонлалга тақдим қилган, деб ўйлаган эди Нонигопал. Бу ҳисобкитоблик одам ҳозир Шобхонлалнинг кувелиги қанча туришини ва бундан кейин баҳоси қанча ошишини тийинигача ҳисоблаб чиққан эди. Қаранг-а, шундай қимматли бир зотни Обониш текинга қўлга киритиб олмоқчи-я! Ахир, бу қип-қизил ўғирлик-ку! Бу ўғирликнинг пул ўғирлашдан нима фарқи бор ўзи?

Шу пайтгача Лабонно ўз суратини киши кўрмас яширин меҳробга қўйиб, унга сифинишаётганини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бир кун Шобхонлал Обонишнинг кутубхонасида брошюра ва журналларни титиб ўтириб, уларнинг орасидан Лабоннонинг эсдан чиқиб кетган бир фото суратини топиб олган эди. Кейин бир рассом дўстидан шу суратдан нусха кўчириб беришини илтимос қилган ва яна фотографияни жойига қўйиб қўйган эди. Гулни эса ўша дўстининг боғидан узиб олган эди. Бу гуллар ҳам унинг тортинчоқ, уятчан муҳаббати сингари беозор эди. Шунга қарамай, Шобхонлал ҳам, гуллар ҳам жазоларини тортишди. Тортинчоқ йигит чўғдек қизарган юзини ерга қаратиб, сездирмасдан кўз ёшларини артиб, бу уй билан видолашди.

Лабоннодан узоқда яшовчи Шобхонлал унга муҳаббатини сўнги марта яна исботлади. Лекин бу ёлғиз худонинг ўзига аён эди. Бакалавр унвони учун топширилган имтиҳонда у биринчи ўринни олди, Лабонно эса учинчи ўринга тушиб қолди. Бу нарса Лабоннонинг дилини қаттиқ оғритди. Бунинг икки сабаби бор эди: отасининг Шобхонлалнинг қобилиятдан ғоят мамнун бўлиши Лабоннога ҳеч ёқмас эди, бунинг устига-устак уни яхши кўриши яна ҳам ёқмас эди. Лабонно бутун кучини сарфлаб, Шобхонлалдан

ўтиб кетишга уринди, лекин унинг олдинда эканлигини кўриб, бу беадаблигини асло кечира олмади. Шобхонлал Обонини олдига ҳеч қачон ўқишда ёрдам сўраб келмаган бўлса ҳам, Лабоннинг кўнглида ҳатто, отам унга кўпроқ ёрдам берган, шунинг учун имтиҳон натижаси ҳар хил бўлиб чиқди, деган гумон ҳам пайдо бўла бошлади. Шу вақтдан бошлаб у Шобхонлални кўрди дегунча юзини тескари ўгириб оладиган бўлди. Магистрлик даражасига имтиҳон топшираётган пайтда ҳам унда Шобхонлални энгишга асос йўқ эди. Лекин бу сафар қиз энгди. Бундан ҳатто Обонининг ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Агар Шобхонлал шоир бўлганида эди, қатор-қатор шеърини қасидалар ёзган бўларди, лекин у шеър ёзиш ўрнига имтиҳон вақтида олиши мумкин бўлган энг юқори баҳоларни Лабонни деб қурбон қилди.

Ўқиш даври тугади. Шундан кейин, орадан кўп вақт ўтмай, Обонини, инсон онги илм-фан билан қанчалик банд бўлмасин, унда муҳаббат тангриси учун ҳамма вақт ўрин топиларкан, деган хулосага келди. У вақтда Обонини қирқ етти ёшга кирган эди. Бу ёшдаги одамлар ҳимоясиз, нимжон бўладилар. Ана шу даврда, бир бева хотин образи унинг кутубхонасидаги қатор-қатор китобларни ёриб ўтиб, олимлик деворидан ошиб унинг қалбидан жой ола бошлади. Қизи Лабоннога бўлган муҳаббатидан бўлак ҳеч нима ўйланишига тўсқинлик қилмасди. У қаттиқ туриб, ўз ҳиссиётларини босишга уринди. У кучининг борича ишлашга уриниб кўрди, лекин уни ишдан чалғитувчи хаёллар кучлироқ эди. «Модерн-рэвью»¹ Обонини буюрган будда харобалари тўғрисидаги китоблардан юборган эди, лекин китоблар стол устида очилмай ётар, Обонини эса худди асрий сукунатга чўмган, нураб кетган будда ступаси² сингари қимир этмай ўтирарди. Ношир безовта бўла бошлади, аммо на чора? Ҳар бир олимнинг донишмандлик заминига

зил кета бошласа, унинг бошига ҳам худди шундай кун тушади. Чўлда кўчма қумлар қуюни орасида қолган фил нимадан нажот топа оларди?

Обонининг қалби кечикиб қолган виждон азоби билан қийнала бошлади. У, китоблар орасида қолиб кетиб, қизининг Шобхонлалга муҳаббатини кўра олмаган эканман-да, деган қарорга келди. Ахир, Шобхонлалдек йигитни севмай бўлармиди? Шундан кейин у дунёдаги жамики оталардан ранжиди, ўзи билан Нонигопалдан айниқса кўпроқ аччиғланди. Шу пайт Шобхонлалдан хат келиб қолди. У, «Премчанд Райчанд»¹ стипендиясини олиш учун, Гупта² сулоласи ҳақида мақола ёзмоқчи эканлигини айтиб, устозининг кутубхонасидаги баъзи бир китоблардан фойдаланиш учун ижозат сўрабди. Обонини хатни олган заҳоти: «Илгари кутубхонамда қандай шуғулланган бўлсанг, ҳозир ҳам келиб, шундай бемалол шуғулланавер, менга ҳалақит бермайсан», деган маънода ширингина хат ёзиб юборди.

Шобхонлал бениҳоя шод бўлди. Бу қадар умидвор қилувчи мактуб остида Лабоннинг сукутли розилиги бор деб ўйлади у. Кейин кутубхонага қатнай бошлади. Залда айланиб юрган чоғларида Лабоннинг унга баъзан кўз қирини ташлаб қўйишини пайқаб қоларди. Шунда у, балки Лабонно ишларингиз қалай, деб сўрармикин, қандай мақола устида ишляпсиз деб қизиқсинармикин, деган умид билан қадамини секиндатарди. Агар у шундай қилса, Шобхонлал жонжон деб унга дафтарларини кўрсатган, нималар билан шуғулланаётгани ҳақида ҳаммасини гапириб берган бўларди. Ўзи ўйлаб юрган кўпгина муҳим масалалар тўғрисида Лабоннинг фикрини билгиси келарди. Лекин Лабонно ҳеч нима демас, йигит эса, қиз ўзи далда бермагунча гап бошлашга журъат эта олмасди.

Шу йўсинда бир неча кун ўтиб кетди. Якшанба

¹ «Модерн-рэвью» — Ҳиндистонда чиқадиган ойлик журнал.

² Ступа — Ҳиндистонда будда архитектурасининг қадимги ёдгорликлари.

¹ «Премчанд Райчанд» — Калькутта университетидан энг яхши студентларга бериладиган стипендия.

² Гупта — эрамининг IV—V асрларида шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган сулола.

куни эди. Шобхонлал қайси ҳам бир китобни варақлаб, стол устига ёзиб қўйилган дафтарига белгилар қўярди. Туш пайти эди. Хонада бошқа ҳеч ким йўқ эди. Обониш аллақадёққа кетган, лекин қадёққа кетганини айтмаган эди, фақат чой ичгани келмайман, деб огоҳлантирган эди.

Тўсатдан кутубхона эшиги очилиб кетди. Шобхонлалнинг юраги гурс-гурс ура бошлади. Хонага Лабонно кириб келди. Довдираб қолган Шобхон нима қиларини билмай ўрнидан турди. Лабонно ғазабдан қизариб сўради:

— Нега қатнаб қолдингиз бу уйга?

Шобхонлал лом-лим дея олмай бошини ҳам қилди.

— Бу ерга қатнашингиз тўғрисида отангизнинг нима гап қилаётганини биласизми? Мени гап-сўзга қолдиргани уялмайсизми?

— Кечиринг, ҳозир кетаман,—деди зўрга Шобхонлал кўзини ерга тикиб. У ҳатто, отангизнинг ўзи таклиф қилган эди, деб ҳам айтмади. Китобларини йиғиштирди. Унинг қўллари қалтирарди, кўксидан аламли бир дард отилиб чиқмоқчи бўлар, аммо сиртга чиқишга йўл топа олмасди. У бошини қуйи эгганича уйдан чиқиб кетди.

Агар биз сева олсаг-у, биронта сабаб билан қулай фурсатни бой бериб қўйсақ, ҳисларимиз бепарволикка эмас, муҳаббат ҳисларига мутлақо терс бўлган кўр-кўрона нафратга айланади. Эҳтимол, Лабонно бир кун келиб, Шобхонлалга беихтиёр муҳаббат изҳор қилмоқчи бўлиб юрганмиди. Бироқ Шобхонлал биринчи бўлиб бошламади. Шу пайдан бошлаб ҳамма нарса унга қарши бўлиб қолди. Бу сўнгги тўқнашув унга берилган энг қаттиқ зарба эди.

Лабоннонинг хўрлиги келиб отасидан хафа бўлди. Унинг назарида, отаси ундан қутулиш мақсадида Шобхонлални ўзи таклиф қилган-у, уларнинг бошларини қўшиб қўймоқчи бўлгандек туюлди. Шу сабабли у аламини бегуноҳ Шобхонлалдан олди.

Шу воқидан кейин Лабонно отасини уйланишга қўндирди. Обониш жамғарган пулларининг ярмини қизига атаб қўйган эди. Лабонно отаси уйлангандан

кейин, пул олмаслигини, ишлаб ўзини-ўзи боқмоқчи бўлганини айтди. Бундан Обониш қаттиқ хафа бўлди.

— Ахир, уйланиш ниятим йўқ эди, Лабонно, ўзинг қистаб қўймадинг мени. Энди нега мендан юз ўгирасан,— деди у куйиб-пишиб.

— Орамиз бузилмасин,деб шундай қилдим. Хафа бўлманг, ота. Менга бахт тилаб фотиҳа бериб.

Кўп ўтмай Лабонно ўзига иш топди. У Шуромани ўқита бошлади. Лабонно қизнинг акаси Жотини ҳам баҳазур ўқитиши мумкин эди, лекин бола хотин киши қўлида ўқишни ўзига ҳақорат деб билди-да, рози бўлмади.

Ҳаёт кундалик ишлар билан бир зайлда ўтиб борарди. Лабонно бўш вақтларида инглиз адабиётининг энг қадимий замондан то Бернард Шоугача бўлган даврини ўргана бошлади, лекин у кўпроқ вақтини инглиз тарихчилари Грот, Гиббон, Жильберт Мюррейларнинг асарлари асосида қадимги Греция ва Рим тарихини ўрганишга сарфларди. Бирон нарса сабаб бўлиб, нотинч шамол унинг юрагига ғулғула солмади деб айтиб бўлмайди, лекин унинг ҳаётида ғулғула учун ва айниқса биронта тўқнашув учун ҳеч ўрин йўқ эди. Йўлда икки машинанинг кутилмаганда тўқнашув содир бўлди-ю, Греция ва Римнинг буюк тарихи ўзининг бутун аҳамиятини йўқотди-қўйди. Ҳаёт Лабоннога яқинлашиб, қалбини қуршаб олди, унинг кўз олдидаги барча нарсаларни хиралаштириб қўйди, сўнг уни силкиб: «Кўзингни оч!» деди. Лабонно дарҳол кўзини очди-ю, шундагина ўзининг кимлигини аниқ кўрди — китоблар орасида эмас, азоб-уқубатлар ичида кўрди.

МУНОЗАРАНИНГ БОШЛАНИШИ

Энди ўтмиш вайроналаридан ҳозирги ҳаёт чечаклари униб чиқаётган водийга қайтамиз. Лабонно Омитони дархонада қолдириб, унинг келганини Жогомайяга айтгани чиқиб кетди. Омито бу хонада ўзини худди нилуфарга кириб қолган аридек ҳис қиларди, ҳамма нарса унга Лабоннони эслатиб турарди.

Китоб тоқчасида, ёзув столи устида у англизча китобларни кўрди. Бу китобларнинг ҳаммаси Лабонноники, бу китоблар саҳифаларини унинг бармоқлари варақлаган, бу китоблар туну кун унинг хаёлини машғул қилган, унинг шўх кўзлари шу китобларнинг сатрлари бўйлаб югурган, у хаёлга чўмган пайтларда шу китоблар унинг тиззасида ётган. Омито Доннинг¹ стол устида ётган поэмалар тўпламини кўриб қолиб жуда ажабланди. Омито Оксфорд университетидида ўқиб юрган пайтида уни шу Донн ва унга замондош бўлган шоирлар айниқса қизиқтириб қолган эди, бу ерда тўсатдан бир шоир тўғрисида икки кишининг фикри бир-бири билан чирмашиб кетибди-я. Омитонинг ҳаёти мактаб ўқитувчиси қўлида ҳар йили такрор-такрор варақланавериб, дабдаласи чиққан дарслик китоб варақларига ўхшаш шумшук ва диққатнафас кунлардан ташкил топган эди. У ҳеч қачон келажак ҳаёт билан қизиқмас ва ҳар бир янги кунни қувонч билан кутиб олишни зарур деб билмасди. Лекин бугун у ўзини гўё бошқа бир сайёрага бориб қолгандек ҳис қилди. У сайёрада буюмларнинг оғирлиги йўқ, киши оёғи остиди ерни сезмайди, фикрлар эса минут сайин номаълум томонга парвоз қилаётгандай бўлади: кишининг баданини салқин шаббода сийпалаб ўтаётганга ўхшар, киши гўё найнинг ёқимили овози сингари куйлагиси келарди. Осмон шуъласи киши қонига кириб, уни, гўё баҳор чоғида гулга кираётган дарахтларга баҳор шарбатлари югургандай жўш урдирарди. Кўпдан бери кўз олдини тўсиб турган қора парда кўтарилгандай бўлди, шу чоқдан бошлаб оддий буюмлар унинг кўзига ажойиб бўлиб кўрина бошлади. Шунинг учун, хонага Жогомайя аста юриб кирганида, бу ҳодиса Омитони ҳайратга келтирган эди. «О, у шунчаки кириб келгани йўқ, у намоён бўлди!»— деб ўйлади Омито.

Жогомайя қирқ ёшларга бориб қолган эди. Лекин у қари кўринмас, балки бирмунча улугвор қиёфада эди. Унинг очиқ чеҳрасига қизиллик югурган, сочи,

¹ Донн Жон (1573—1631) англиз поэзиясида метафизика мактаби деган оқимга асос солган англиз шоири.

бева хотинларнинг одати бўйича, калта қирқилган, кўзлари оналик муҳаббати билан чақнаб турар, лабларидидаги табассум меҳрибонликдан далолат берарди. У бутун баданига оддий чадор ўраган, чадорнинг бир учини бошига ёпиниб олган эди. Чиройли ва озода оёғига пойафзал киймаган. Омито унга салом бериб, таъзим қилганида қўли унинг оёғига тегиб кетди, шунда у ўзини маъбуда меҳрига сазовор бўлгандай ҳис қилди.

Салом-алиқдан сўнг, Жогомайя сўради:

— Омореш тоғанг вилоятимизнинг энг донгдор адвокати эди. Ишимиз судга тушиб, хонавайрон бўлишимизга сал қолганда у бизни қутқариб қолган эди. У мени боу-диди¹ деб чақирарди.

— Тоғамга муносиб жиян эмасман,— деб жавоб қайтарди Омито.— Тоғам сизни бахтсизликдан қутқарган экан, мен бўлсам сизни ташвишга қўйдим. Сиз унга топилган боу-диди бўлсангиз, менга йўқотилган маши-ма² бўласиз.

— Онанг борми?— деб сўради Жогомайя.

— Онам вафот этган,— деди Омито.— Холалик бўлишни жудаям истайман.

— Нимага сенга хола бунчалик керак бўлиб қолди, жоним?

— Биласизми, агар бугун ойимнинг автомобилни синдириб қўйганимда, у «ўлгудек қўполсан-да» деб ҳадеб уришаверарди. Лекин автомобиль холамини, у бепарволигимдан кулади-ю, болалик қилибсан, деб қўя қолади.

Жогомайя жилмайиб қўйди.

— Хўп, автомобиль холангники бўла қолсин.

Омито ирғиб ўрнидан турди-да, Жогомайянинг хок пойини кўзига суртди.

— Бунинг учун,— деди у,— ўтган туғилишлар кармасидан³ миннатдор бўлиш керак. Менинг онам

¹ Боу-диди — янга дегани.

² Маши-ма — хола.

³ Карма ақидасига биноан, одам ўз ҳаётида бирон нарсани ўзгарта олмайди, чунки, унинг ҳаётида содир бўлаётган ҳамма нарсани унинг «дунёга аввалги сафар келиши»да қилган яхши ё ёмон ишлари эвазига берилаётган инъом эмиш.

бор эди, лекин ўзимга машина топиш учун ҳеч қандай диёнатли иш қилмаганман. Ахир, автомобиль тўқнашуви диёнатли иш эмас, аммо шу тўқнашув содир бўлиши билан, менинг ҳаётимга тангрининг элчиси сингари маши кириб келди. Ўйлаб кўринг-а, бунгача неча-неча асрлар тоат-ибодат қилиб жасорат кўрсатишга тўғри келарди!

— Кимнинг кармасининг иши бу? Сенингми, менингми ё машинани тузатувчиларнингми?— деб сўради Жогомайя кулиб туриб.

Омито қалин сочларини таталаб қўйди.

— Мушкул савол. Бу бир карманинг эмас, балки бутун олам кармасининг иши. Бир одам юлдуздан иккинчи одам юлдузигача оқим неча-неча асрлар давомида ёйилиб бориб, охири, жума кун соат ўндан қирқ беш минут ўтганда тўқнашув юз берди. Хўш, кейинчи?

Жогомайя Лабоннога қия бир назар ташлаб жилмайиб қўйди. У Омитони яхши танимаса ҳам, шу икки ёш жуфт бўлиши керак деган қарорга келди. Кейин шуни ўйлаб туриб:

— Ўғлим, сизлар шу ерда бир оз гаплашиб ўтиринглар, мен бориб нонушта тайёрлай,— деди.

Омито бир зумда оламга эш бўлиб кетарди. У гап бошлаб юборди:

— Маши-ма бизга, гаплашиб ўтиринглар, деди. Лекин гаплашишдан олдин танишиб олишимиз керак. Келинг, танишиб ола қолайлик. Менинг исмимни, яъни инглиз тилида «отоқли от» деб аталувчи исмимни билиб олдингиз-а?

— Сизни Омито-бобу деб аташларини биламан.

— Мени ҳар қандай шароитда ҳам бу исм билан атамайдилар.

— Шароит-ку кўп бўлиши мумкин,— деб илжайди Лабонно,— лекин одамнинг оти битта бўлиши керак.

— Бу фикрингиз замондан кейинда қолган. Мамлакат, замон, халқ ўзгариб туради, лекин одамнинг исми ўзгармайди дейишликнинг илмий асоси йўқ. Исmlарнинг нисбат назариясини тарғиб қилиш билан шуҳрат қозонмоқ ниятим бор. Аввало мен сизга шуни

айтмоқчиманки, сиз исмимни, «Омито-бобу» деб та-лаффуз қилмаслигингиз керак.

— Сизни инглиз тилида, мистер Рой, деб аташса ёқадими?

— Бу исм жуда узун ва сохта. Исмнинг қанчалик қисқалигини аниқлаш учун, қулоқдан то юракка қандай тезликда етиб боришини билиш керак.

— Хўш, энг тез юрар исм қайси экан?

— Тезликни ошириш учун оғирликни камайтириш керак. «Омито-бобу»дан «бобу» сўзини олиб ташлаш керак.

— Бу унчалик осон эмас. Бунга анча вақт керак,— деб эътироз билдирди Лабонно.

— Вақт ҳамма учун ҳам бир хил эмас. Дунёда бир хилда юрадиган соатлар йўқ. Чўнтак соати қайси чўнтакдалигига қараб юради. Бу Эйнштейн¹ назарияси.

Лабонно ўрнидан турди.

— Чиқиб ювининг, сув совиб қолади.

— Агар сиз яна бир неча минут суҳбатлашишга рози бўлсангиз, совуқ сув билан ювинишга ҳам жон деб рози бўлардим.

— Ортиқча вақт йўқ, иш қолиб кетади.— Шу сўзларни айтиб Лабонно чиқиб кетди.

Омито ювингани дарров чиқмади. У табассум қилиб турган Лабоннонинг ҳар бир сўзини хотирида эслаб ўтирди. Омито умрида жуда кўп гўзал қизларни кўрган, уларнинг гўзаллиги унга сутдек оппоқ, аммо сирли ойдин кечани эслатарди, Лабоннонинг гўзаллиги эса, тонгги шафақни эслатарди— унда ҳамма нарса аниқ, равшан, ҳамма нарса ақл шуъласи билан ёритилган. Тангри уни аёл қилиб яратганида, баъзи бир эркаклик сифатларини ҳам қўшиб юборган. Киши Лабоннонинг чеҳрасига тикиларкан, унинг ҳам ҳис қилиш, ҳам фикр юритиш қобилиятига эга эканини тасаввур қилади. Шу нарса Омитони ўзига мафтун қилган эди. Омито ақлли йигит бўлса ҳам, кечирини билмасди, у мулоҳазали, аммо бето-

¹ Эйнштейн Альберт (1875—1955) нисбат назариясини кашф қилган машҳур физик.

қат эди, кўп нарсани ўрганган бўлса ҳам, ороми йўқ эди. У Лабоннонинг чехрасида ором ифодасини кўрди, лекин бу ором руҳий сўлғинликдан пайдо бўладиган ором эмас, балки жиддий, вазмин ақлни акс этдирарди.

МУҲАВВАТ ИЗҲОР ҚИЛИШ

Омито ёлғизликка чидай олмасди. У табиат гўзалликларини ҳадеб томоша қила олмасди. У суҳбат қилишни яхши кўрарди. Табиат билан расмий муносабатда бўлиш ярамайди. Агар у билан керагича муносабат қилинмаса, оқибати анча ёмон бўлади. Табиат қонунга риоя қилади, бошқаларнинг ҳам қонунга риоя қилишини хоҳлайди, хуллас, табиат ҳазилни билмайди. Шунинг учун Омито шаҳардан четда бўғилиб кетарди.

Аммо ҳозир, қизиқ, Шилонг тоғлари Омитони ўзига мафтун қилиб тургандай эди. Бугун у қуёш чиқмасдан ўрнидан турди, илгари бундай одати йўқ эди. У деразага қараб, ғира-ширада деодор дарахтларининг қораси аста чайқалиб турганини, улардан нарида эса, тоғ орқасидан қуёш кўтарилаётганини ва олтин игна сингари шуъласи билан момиқ булутларни тешиб ўтаётганини кўрди. Омито қаршисида жўш уриб, ўтдек аланга олаётган қуёш шуъласига сукутга чўмганча тикилиб қолди.

Шошиб бир пиёла чой ичди-ю, уйдан чиқди. Йўлда қилт этган жон кўринмасди. Омито танаси қурбақа ўтлари билан қопланган кекса қарағай дарахти тагига бориб, нина барглардан тўшалган гилам устига ўтирди. У анча вақтгача ўчиб қолган сигарасини кўлидан қўймади.

Ўрмон ёқалаб кетган йўл Жогомайяникига олиб борарди. Одам овқат ейишдан олдин, унинг димоғига охинонадан келиб турган таомларнинг хушбўй иси киради. Омито ҳам узоқдан Жогомайянинг уйини ҳузур қилиб томоша қиларди. У, Жогомайяникига бир пиёла чой ичгани кириш учун қулай фурсатни кутиб ўтирарди.

Авваллари уларникига фақат кечқурунлари кела оларди. Лекин унинг уста адабиётшунослиги Жогомайяникига бемалол келиб туришига йўл очиб берди. Жогомайя дастлабки кунлари суҳбатга жуда берилиб кетди, лекин билса, бу иши билан суҳбатдошининг иштиёқини совутиб қўяётган экан. Учинчи кишининг ортиқча эканлигини тушуниб олиш қийин эмас эди. Шундан бошлаб Жогомайя уйдан чиқиб кетиш учун доим бирон сабаб топиб қўярди. Бу сабаблар ҳаммаси, албатта, бир баҳона эди, чунки, Омито билан Лабоннонинг суҳбатга қизиқиши адабиётга оддий қизиқишдан бирмунча юксак турардики, буни уй бекаси тушуниб қолган эди. Омито, машининг ёши ўтиб қолган бўлса ҳам, кўзлари ўткир, кўнгли юмшоқ аёл эканлигини тушунди. Шунинг учун суҳбатга иштиёқни орта борди. У Жогомайянинг уйида кўпроқ бўлиш учун, унинг ўғли Жотишонкор билан гаплашиб, унга ҳар кўни эрталаб бир соат, кечқурун икки соат инглиз адабиётидан ёрдам бермоқчи бўлди. У болага шу қадар астойдил ёрдам берардики, эрталабки бир соатлик ёрдам тушгача чўзилиб кетарди. Лекин у ёрдам бериш ўрнига қаёқдаги гапларни гапириб ўтирарди. Ниҳоят, у Жогомайянинг илтимосини ерда қолдирмай, нонуштани ҳам уларнинг уйида қиладиган бўлди. Шундай қилиб, вақт ўтиши билан унинг вазифалари ҳам кўпая борди.

Жотишонкор билан ўтказиладиган машғулотни соат саккизга тайинлади. Омито учун бу жуда ноқулай вақт эди. Она қорнида тўққиз ой яшовчи махлуқ уйқусини ҳайвон учун етарли уйқу муддати билан таққослаб бўлмайди, дерди у. Шу пайтгача у эрталаб жуда кеч уйқудан турарди. Омито, ўғирланган вақт — уйқу учун жуда ёқиб тушади, чунки у ғайри қонуний вақт, дейишни яхши кўрарди.

Лекин бугун Омитонинг уйқуси беҳаловат бўлди: бугун барвақт туришга аҳд қилганди. У мўлжалдан олдин уйғонди-ю, яна ухлаб қолишдан қўрқиб, нарёғига ағдарилиб, ухлашга журъат этолмай ётди. Вақти-вақти билан у соат стрелкасини олдинга суриб қўя бошлади, лекин вақт ўғирлашда қўлга тушиб қолишдан қўрқиб, аҳён-аҳёнда бир суриб қўярди. У соати-

га қаради, ҳали етти ҳам бўлгани йўқ эди. Соатим бузилиб қолган бўлса керак, деб қулоғига тутиб кўрди — соат чиқиллаб юриб турарди...

Омито шуларни ўйлаб ўтирганида Лабоннони кўриб қолди. У зонтигини силкитиб, йўл бўйлаб келарди. Унинг эғнида оқ сорий, елкасига эса, қора шокилалли уч бурчак шол рўмол ташлаган. Омито, Лабонно мени кўз қири билан кўриб қолган-у, аммо буни тан олгиси келмаяпти, менга ўгирилиб қарамаяпти, деб гумонсирай бошлади. Лабонно муюлишга борганида, Омито ортиқ ўзини тутолмади, орқасидан югуриб етиб олди.

— Мендан қочиб кетолмаслигингизни билсангиз ҳам мени чопишга мажбур қилдингиз-а,— деди Омито.— Масофанинг узоқлиги кишига қандай ўнғайсизлик туғдириши сизга маълум эмасми?

— Қандай ўнғайсизлик экан?

— Орқада қолган бахтсиз кишининг қалбидан бир нидо отилиб чиқади. Аммо нима деб қичқирсин бояқиш? У худо бўлганида осон бўларди: худолар уларнинг отларини айтиб чақиршса хурсанд бўладилар. Агар: «Дурга! Дурга!» деб чақирилса, ўн қўллик маъбуда ҳеч хафа бўлмайди. Лекин аёлларни чақирш қийинроқ.

— Қичқирмаслигингиз ҳам мумкин эди.

— Яқинимда бўлганингизда, қичқирмасам ҳам бўларди. Шунинг учун ҳам: узоқлашманг деяпман-да. Сизни чақирай дейман-у, чақира олмайман. Бундан ҳам мушкулроқ иш бўладими?

— Нега ундай дейсиз, ахир, сиз инглиз урф-одатларини биласиз-ку.

— Мисси Дат, деб чақирим керакмиди?— Бу сўзни чой ичиб ўтирганда айтса ярашади. Қаранг, бугун тонг ёришаётган пайтда осмон ерга туташиб, бу учрашувни тантана қилмоқ учун бир бутун ҳолга кирдиларки, бунинг отини олам деб агайдилар. Эшитяпсизми? Осмондан ерга, ердан осмонга кўтарилаётган наъра эшитиляпти. Одамга исм қўйилаётган пайтда унинг ҳаётида шундай муддат бўлмасмикни? Ҳозир кўксимдан сизнинг исмингиз отилиб чиқади, бутун ўрмонга таралади, осмонда сузиб юрган анови

оппоқ булутларгача етиб боради деб тасаввур қилинг. Чўққилари булут билан қуршалган тоғлар исмингизни эшитиб ўйга толиб қолади. Энди ўйлаб кўринг-чи, «мисс, Датт» деган исм, наҳотки, шу манзарага мос келса?

— От ўйлаб топишга вақт керак,— деди Лабонно Омитонинг саволига жавоб беришдан бош тортиб,— яхшиси сайр қилишдан қолмай.

Омито ёнма-ён юриб бораркан, гапида давом этди:

— Одатда юришга ўрганиш учун жуда кўп вақт керак, лекин мен бошқача бўлганман. Мен фақат бугун, бу ерга келиб ўтиришни ўргандим. Инглизларнинг, думалаган тошни ўт босмайди, деган мақоли бор. Шу мулоҳазага бориб, йўл ёқасида хилватроқ ерга бориб ўтирган эдим. Шунинг учун қуёш чиқшини кўрдим.

— Мана бу яшил қушчаларнинг отини биласизми?— деб бирдан сўраб қолди Лабонно гапни бошқа томонга буриб.

— Мен тирик мавжудотлар орасида қуш деган махлуқлар ҳам бўлади деб бир эшитиб қолган эдим. Бу ерга келганимда қушларни кўриб, яна сайрашини ҳам эшитиб, ажабландим.

— Қизиқ!— деб кулиб юборди Лабонно.

— Куляпсиз! Жиддий нарсаларни ҳам жиддий қилиб гапира олмайман. Шайтон мени васвасага соляпти. Мен ойдин кечада туғилган эканман. Бу ой шундай сайёраки, тўрт қўлли Кришна бутун дунёни совуриб юборган кечаси ҳам мийиғида кулиб туриб ботади.

— Айбга буюрмагайсиз. Гапларингизни қушлар эшитса, улар ҳам кулишармиди.

— Биласизми, одамлар гапимнинг маъносига дарҳол ета олмаганлари учун кулишади, тушунишганида ҳеч сўз айтмай ўйланиб қолган бўлардилар. Қушларни бугун биринчи марта кўрганим сизга кулгили туюляпти. Лекин бугун мен жамики нарсаларни, ҳатто ўзимни ҳам янги бир дунё қўйнида тасаввур қилаётганимдан шундай бўляпти. Бу нарсадан кулишнинг ҳожати йўқ. Ана, кўрдингизми, энди сиз жим бўлиб қолдингиз.

— Лекин сиз чол эмассиз, ҳали ёшсиз-ку, дунёга қайтадан келиш ҳиссиёти қаёқдан пайдо бўлди сизда?— деб табассум билан сўради Лабонно.

— Бунга жавоб қайтариш жуда қийин. Бу жавоб чой ичиб ўтирганда қилинадиган оддий суҳбатга ўхшамайди. Дилимда намоён бўлган янгиликни сезиш ҳиссиёти ниҳоятда қадимийдир. У ҳиссиёт тонг шафақи сингари, янги очилаётган нилуфар сингари қадимийдир.

Лабонно жимгина кулиб қўйди.

— Бу табассумингиз — ўғрининг кетидан тушган полисмен қўлидаги фонарнинг ёруғига ўхшайди. Биламан, ҳозир айтган гапларимни сиз севимли шоирингизнинг китобида ўқигансиз. Утинаман сиздан, мени манфур ўғри деб ҳисобламанг. Шундай вақтлар ҳам бўладики, кишининг қалби Шанкарачарьяга¹ айланиб, «мен ёздим» деган сўз билан «у ёзди» деган сўз ўртасидаги фарқ фақат иллюзиядан иборатдир, деб даъво қилади. Хуллас, бугун эрталаб хаёл суриб ўтирганимда тўсатдан миямга шоирнинг шеърининг бир байти келиб қолди, шунда бу байтни фақат мен ўзим ёзишим мумкин эди, деб ўйладим.

— Уша байтни айтиб бера оласизми?— қизиқсиниб сўради Лабонно.

— Ҳа.

Шунда Лабонно қизиқсинишини ортиқ боса олмай:

— Айта қолинг бўлмаса,— деб илтимос қилди.

Омито шеърни инглиз тилида ўқиб берди.

Худо ҳақи жим тур, бас,
Ишқ сўзига қулоқ ос.

Лабоннонинг юраги орзиқиб кетди.

Узоқ сукутдан кейин Омито ундан сўради.

— Бу сатрларнинг кимникилигини сиз, албатта, билсангиз керак?

Лабонно тасдиқ аломатини билдириб, хиёл бош ирғитиб қўйди.

¹ Шанкарачарья (тахминан VIII—IX асрлар) машхур ҳинд реформатори ва файласуфи.

— Бир кун столингизда инглиз шоири Доннинг шеърлар китобини топиб олувдим,— деб тушунтирди Омито,— бўлмаса бу сатрларни эслай олмаган бўлардим.

— Топиб олувдим, дейсизми?

— Бўлмаса, нима деб айтиш мумкин? Китоблар китоб магазинида сиртқи гўзаллиги билан кишини мафтун қилиб турса, сизнинг столингизда ётганда ўз бойлигини намоён қилади. Халқ кутубхонасидаги столларда китоблар гунг бўлиб ётади, лекин сизнинг столингизда уларга жон киради — яшай бошлайди. Сизникида Доннинг шеърларини кўрган кунимоқ, у сатрларнинг маъносига тушунган эдим. Бошқа шоирларнинг эшиги олдида одам кўп бўлади; улар қазо қилган бадавлат одамнинг жанозасига садақа сўрагани келган гадоёларга ўхшайди. Аммо Донн поэзиясининг қасри бўм-бўш, у ерда фақат икки кишига ўрин бор. Шунинг учун, эрталаб ўйлаб қўйган сатрларим қулоғим остида барала янгради:

Худо ҳақи жим тур, бас,
Ишқ сўзига қулоқ ос.

— Сиз бангол тилида шеър ёзасизми?— ажабланиб сўради Лабонно.

— Бугундан бошлаб ёза бошласам керак деб қўрқаман. Янги Омито Райнинг қандай ишлар бошлаб юборишини аввалги Омито Рай хаёлига ҳам келтирмаган эди. Назаримда, бу янги Омито Рай ҳозирданоқ жангга киришга шай кўринади.

— Жангга? Ким билан жанг қилади?

— Буни аниқ айтолмайман. Фақат, биронта юксак нарса учун ҳаётни тикиш керак деб ўйлайман, агар кейин афсусланишга тўғри келадиган бўлса, унга вақт бемалол етади.

— Агар ҳаётингизни қурбон қилмоқчи бўлсангиз, эҳтиёт бўлиб қурбон қилинг,— жилмайиб туриб уни огоҳлантирди Лабонно.

— Бу гапнинг менга фойдаси йўқ. Мен ғалаёнга қатнашмоқчи эмасман. Мусулмонлардан ҳам, инглизлардан ҳам ўзимни четга олиб юраман. Лекин агар

жабр қилмаслик тарафдори бўлган ювош табиат, эски одатлар мухлисининг машинага ўтириб олиб, дудуглатиб кетаётганини кўриб қолсам, дарҳол унинг йўлини тўсаман-у, «Жангга отлан!» деб қичқираман. Шундай одамлар борки, улар овқат ҳазм қилолмаса даволангани касалхонага бориш ўрнига, уялмай-нетмай тоғ иқлимида иштаҳасини очиш учун, тоғи-тошга жўнайдилар.

— Борди-ю, бояги одам сўзингизга қулоқ солмай кетаверса-чи,— деди кулиб Лабонно.

— У чоғда иккала қўлимни юқори кўтариб туриб: «Бу сафар сени кечирдим! Ўзинг менга оға бўласан, биз бир онанинг — Ҳиндистоннинг фарзалларимиз» дейман. Биласизки, одамнинг ақли етук бўлса, у кураша олади ҳам, афв эта олади ҳам.

— Жанг қилмоқчи бўлганингизни айтганингизда, кўрқиб кетувдим, кечирим ҳақида гапирувдингиз, яна кўнглим тинчиди,— деди Лабонно табассум билан.

— Истагимни бажарасизми?— деб сўради Омито.

— Айтнинг, қандай истак?

— Бугун иштаҳа очиш учун энди оргиқ сайр қилманг.

— Хўп бўлади, яна нима дейсиз?

— Келинг, мана бу дарахт остига ўтираминиз. Қаранг, ранг-баранг ўтлар билан қопланган тошлар остидан сув жилдираб оқиб турибди.

Лабонно қўл соатига қараб қўйиб деди:

— Лекин вақтимиз оз қолибди.

— Вақт етмаслиги — ҳаётда энг фожиали масаладир, Лабонно-деби¹. Саҳрода кетаётган кишининг қўлида фақат ярим кўза сув қолса, уни қақраб ётган ерга тўкилиб кетишидан жуда эҳтиёт қилади. Вақти сероб киши пухта одам деб ном чиқаради. Худодар ихтиёрида вақтнинг чеки йўқ, шунинг учун қуёш вақтида чиқиб, вақтида ботади. Бизнинг вақтимиз ҳисобли, шунинг учун у вақтни пухта бўлишга сарфлашимиз — биз учун асло кечириб бўлмас сахийлик бўлади. Агар боқийлардан биронтаси мендан: «Ер юзида

¹ Деби — аёл кишига мурожаат қилганда ҳурматлаб айтиладиган сўз.

юрганингда нима иш қилдинг?» деб сўраса, хижолат тортиб: «Соат стрелкасига кўз ташлаш билан овора бўлиб, ҳаётда вақт деган нарсдан бошқа нарсалар ҳам борлигини кўра олмадим», дейман-да. Шу нарса мени сизга «Юринг» дейишга мажбур қилган эди.

Омито ўзи маъқул кўрган нарсани бошқалар ҳам албатта маъқуллайдилар, деб ҳамма вақт қатъий ишонч билан гапирарди. Шунинг учун унга эътироз билдириш қийин эди. Лабонно ҳам рози бўлиб: «Юринг», деди.

Қуюқ ўрмон ичи салқин. Сўқмоқ йўл пастга, қҳасилар¹ қишлоғига олиб борарди. Қичкинагина шаршаракдан ҳосил бўлган ингичка жилга ярим йўлга келганда бир бурилиб, сўқмоқ йўлни назар-писанд қилмасдан кесиб ўтибди ва ўз ҳукмронлигини намойиш қилиш учун, йўлга майда-майда тошлардан ташлаб қўйибди. Лабонно билан Омито харсанг тош устига ўтиришди. Бу ерда кичкинагина ҳовузчага сув яширишиб олибди: гўё у ичкарида яшил парда соясига ўтирган ва ташқарига чиқишга қўрқаётган қизга ўхшарди. Бу ерни тўсиб турган хилват пардаси Лабоннони уялишга мажбур этди. Назарида, унинг юзидаги пардани олишгандай туюлди. Киши тушида нечоғлик қичқирмоқчи бўлса ҳам, қичқира олмаганидек, Лабонно ҳам хижолат тортаётганини яшириш учун ҳар хил борди-келди гап гапирмоқчи бўлди-ю, лекин ҳеч нима дея олмади.

Омито сукутни бузиш кераклигини англади.

— Биласизми,— деди у,— мамлакатимизда иккита тил бор — бири адабий, иккинчиси оғзаки тил. Бироқ, бу икки тилдан бошқа яна учинчи тил — шундай хилват ерларда гаплашиш учун ишлатиладиган юрак тили ҳам зарур экан. Бу тил булбулнинг навосига, шорнинг шеърига ўхшаши керак. У бола йиғиси сингари ихтиёрсиз бўлиши керак. Қандай шармандаликки, биз бу тилни китоблардан териб олишга мажбурмиз! Уйлаб кўринг-а, ҳар сафар кулгимиз келганда, тиш доктори олдига югуриб борсак нима бўларди! Ростин-

¹ Қҳасилар — Ҳиндистонда Ассом ясси тоғлигининг марказий қисмида яшовчи халқлар.

гизни айтинг, Лабонно-деби, ҳозир сиз талаффуз этадиган нутқ музика садоси сингари жаранглашини истармидингиз?

Лабонно бошини эгиб, жим ўтирарди.

Омито сўзида давом этди:

— Чой ичиб ўтирганда жўялик гапни ножўя гапдан фарқ қилиш керак бўлади. Бу ер ундай жой эмас. Буюринг, нима қилай? Юрак овозини шеър билан баён қилмоқ керак. Наср билан гапириш учун кўп вақт керак, бизнинг эса вақтимиз оз. Ижозат этсангиз, мен бошлайман.

Лабонно уялганини яшириш учун рози бўлишига тўғри келди.

Омито бошлашдан олдин сўради:

— Сиз Рабиндранат Тагорнинг поэзиясини яхши кўрсангиз керак?

— Ҳа, яхши кўраман.

— Мен яхши кўрмайман. Бунинг учун мени афв этасиз. Менинг ўз севган шоирим бор. Унинг шеърлари шу қадар яхшики, уларни камдан-кам одам ўқийди. Уни ҳатто камдан-кам одам таҳқирлайди. Ана шу шоирнинг шеърларидан ўқиб бермоқчиман.

— Нега бунча ҳаяжонланяпсиз?

— Бу соҳада хунук бир одатим бор. Биз энг яхши шоирни қоралаш билан уни шарманда қиламиз. Агар биз уни ҳатто сўзсиз рад қилганимизда ҳам, бутун лаънатлар бизнинг бошимизга ёғилади. Менга ёққан нарса бошқага ёқмаслиги мумкин. Шу туфайли қанча-қанча қонли жанглар бўлмайди дунёда!

— Қонли жанг масаласида мenden кўрқманг. Ҳеч кимга ўз дидимни маъқуллатмайман.

— Яхши гап. Хўп бўлмаса, кўрқмасдан бошлайвераман.

О сир, рухсорингни кўрмайин ҳеч чоқ,
Мумкинмикан сени кўришдан қочмоқ.

Маъносига тушундингизми? Сирли кишанлар. Энг ёмон кишанлар. Мен номаълум бир оламнинг маъбусиман; у оламнинг нима эканлигини аниқласам-

гина, эркинликка чиқаман. Мукти таълимоти¹ деб шунга айтадилар.

...Қандайдир бир он
Уйқудан туриб,
Тонг пайти бирдан
Жамолинг кўриб..

Юзингга тикилиб: «Қайдайдинг», дедим,—
«Қалбим қай бурчида беркинган эдинг?...»

Инсон ўзини йўқотиб қўядиган ердан қоронғироқ гор йўқ. Биз ҳаётимизда кўрмай қолган барча бойликлар руҳ хилватгоҳларига йиғилган. Шунини деб ҳеч ўқиниш керакмас.

Сени танимоқ жуда ҳам мушкул,
Ўғринчи сўзлар ҳам бефойда буткул.
Қалтироқ, кўрқув, изтироб, гумон,
Ваҳимангни ишқим маҳв этар осон.
Бақувват қўлим билан раҳм-шафқат,
Билмас ёруғликка чиқарай албат.

Қандай қатъийлик! Қандай қудрат! Сиз шеърдаги шижоатни ҳис қиялпсизми?

Уйғонган чоғинг кўзларингда ёш
Сўзсиз, ўзингга ўзинг бўл йўлдош.
Кишанларингни парчалаб кушод,
Сен ва ўзимни айлайман озод.

Бунақа шеърларни сиз машҳур шоирларингиздан биронтасида ҳам топа олмайсиз. Бу шеърлар — қуёшдаги портлашга ўхшайди. Бу лирикагина эмас, шиддатли ҳаётнинг ўзи бу.

У Лабоннонинг юзига тикилиб туриб шеър ўқий бошлади:

...О сир!..
Оҳиста кундуз ҳам кетди,
Вақт ҳам ўтди, кеч келиб етди,
Вақт кута олмас... Синдир кишанни,

¹ Мукти таълимоти — ҳинд фалсафасида инсон руҳини разолатдан озод қилиш ҳақидаги таълимот.

Маҳв эт эртароқ, қора зиндонни!
Донолик ўти дилда аланга —
Олсин, қул бўлай мен ҳам ўшанга!

Омито шу сатрларни ўқиркан, Лабоннонинг қўлидан тутди. Лабонно қўлини тортиб олмади. У Омитога жимгина қараб турарди.

Энди ҳеч қандай сўзнинг кераги йўқ эди. Лабонно вақтни унутиб юборган эди.

УНАШУВ

Омито Жогомайянинг олдига келиб леги:

— Маши-ма, совчи бўлиб келдим. Хасислик қилиб илтимосимни қайтарманг.

— Қаллиқ менга ёқса майли. Аввало куёвнинг отини айт, ўзи қанақа одам?

— Куёвнинг фазилатлари унинг исмида эмас, — деб эътироз билдирди Омито.

— Майли, у ҳолда совчи бир оз ҳовридан туша қолсин.

— Бу адолатдан эмас. Номи улуғ одамларнинг обрўси уйдан ташқарида баланд, уйда эса паст бўлади. Улар бутун кучларини уй-рўзгор ишларига эмас, шуҳрат қозонишга бағишлайдилар. Бундай одамлар ўз хотинларига шу қадар кам эътибор берадиларки, бу уларнинг оиласи учун ниҳоятда озлик қилади. Донгдор кишиларнинг никоҳи никоҳ эмасдир, бундай никоҳ хотинбозлик сингари қаттиқ қораланиши керак.

— Яхши, отини айтмай қўя қол. Ранги-рўйи қанақа?

— Бу тўғрида гапирмасам деган эдим: ортиқча мақтаб юбораманми деб қўрқаман.

— Билишимча, ортиқча мақтаб юбориш бозорга ярашади, шекилли.

— Куёв танлашда икки нарсани назарда тутиш керак: биринчидан, куёвнинг номи ўз уйида беҳурмат бўлмасин, иккинчидан, унинг гўзаллиги келиннинг хуснини хиралаштирмасин.

— Майли, исмини ҳам, ранги-рўйини ҳам суриш-

тирмай қўя қолайлик, бошқа хислатлари тўғрисида гаплашайлик.

— Қолганлари куёвнинг яхши хислатларига кирди. Куёв фазилатли йигит.

— Эс-ҳушлими?

— Одамларни алдаб ўз ақлига ишонтира оладиган даражада.

— Маълумотлими?

— Худди Ньютон дейсиз: у ўзи тўғрисида илм денгизи соҳилида фақат майда тош териш билан шуғулланаман, деб билади. Аммо у, одамлар бунга ишонишмаса керак, деб қўрқиб, Ньютон сингари мақтанишга юраги дов бермайди.

— Назаримда, куёвнинг фазилатлари рўйхати жуда қисқа кўринади.

— Оннопурнанинг сахийлигини билиш учун ҳатто Шива ҳам ҳеч уялиб-нетиб ўтирмай, гадоёлик қилишга шайланган эди.

— Ундай бўлса, куёвни батафсилроқ таърифлаб бергин.

— Куёв сизга таниш оиланинг фарзанди. Унинг оти — Омито Кумар Рай. Нега куласиз, маши-ма? Нима, ҳазил деб ўйлаяпсизми?

— Ҳа, азизим, бу охири бориб ҳазилга айланмаскин, деб қўрқаман.

— Бундай гумонсираш куёвни бадном қилади.

— Кулги билан кўнгил очиш — катта гап.

— Маши, худоларнинг шундай қудрати бор, шунинг учун улар уйланишга ярамайдилар. Дамаянти буни тушунган эди.

— Ростдан ҳам Лабонномни хуш кўриб қолгансанми?

— Мени хоҳлаганингизча синаб кўринг.

— Фақат битта синов бўлиши мумкин. Лабоннонинг қўлингга эканини яхши биласан.

— Гапингизни тушунтириброқ айтгинг.

— Кимда ким сотиб олган марвариди арзонга тушган бўлишига қарамай, астойдил қадрига етса, ўша одамни чинакам заргар деб биламан.

— Маши-ма, сиз масалани жуда қийинлаштириб юборяпсиз. Бу кичик бир ҳикояда психология пробле-

маларини ўткирлаштириш демакдир. Аслида, ҳамма нарса кундай равшан бўлиб турибди: бир ажойиб йигит бошқа бир гўзал қизга уйланиш орзусида эс-ҳушини йўқотиб қўйган. Йигит бинойидай, қиз тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Сиздан бошқа маши бўлса бунга суюниб, боши осмонга етарди.

— Ҳам ема, азизим, мен ҳам суюниб кетяпман. Лабоннога муяссар бўлдим деб, кўнглингни тўқ қилавер. Шу гапимдан кейин ҳам уни кўришга муштоқ бўлсанг, сени Лабоннодек қизга уйланишга муносиб экан деб биламан.

— Сиз мендек янги давр одамини ҳам ажаблантиряпсиз.

— Нимага ажаблантиряпсан?

— Бизнинг йигирманчи асрда машилар қизларни эрга беришдан қўрқишади.

— Бунинг сабаби шундаки, ўтган асрда машилар бош бўлиб эрга берган қизлар ўйинчоқ бўлиб қолган эдилар. Ҳозир эрга чиқувчилар эса, машиларнинг қўлида ўйинчоқ бўлишни истамайдилар.

— Хотиржам бўлинг. Одамлар доимо беқаноат бўлишади, аксинча улар бойинган сари яна бойигиси келади. Омито Рай бу дунёга шу нарсани исбот қилгани келган. Бўлмаса, жонсиз махлуқ, яъни автомобиль бу гайри табиий жинойат учун нима сабабдан ниҳоятда бемаврут, ноқулай ерни танлайди?

— Азизим, бу гапларинг уйланмоқчи бўлган одамнинг гапига сира ўхшамайди. Ишқилиб, охирида болалар ўйини бўлиб чиқмасайди.

— Маши-ма менга ўзи шунақа махсус жиддийлик ярашади, шу туфайли жиддий фикрларим енгилтақ сўзлар билан ифодаланади-ю, лекин бу билан уларнинг жиддийлиги асло йўқолмайди.

Жогомайя нонуштага тайёргарликдан хабар олгани чиқиб кетди. Омито бир хонадан иккинчисига ўтиб кезиб юрди, аммо қидирган одамини топа олмади. У фақат Жотишонкорни учратди. Омито бугун у билан Шекспирнинг «Антоний ва Клеопатра» драмасини ўқимоқчи бўлганини эслади. Жотишонкор Омитонинг чеҳрасига кўз ташлади-ю, ҳозир бу бандага шафқат

қилиш зарурлигини ва ундан бугунча ўқимасликка ижозат сўраш кераклигини тушунди.

— Омито-да¹,— деди у,— агар қарши бўлмасангиз, бугун ўқишдан дам олсам дейман, Шилонг тоғларига сайр қилмоқчи эдим.

Омито жуда суюниб кетди.

— Дам олмай ўқиган одам ўқиганларини хотирида сақлаб қололмайди. Дам олгинг келган экан, мендан ижозат сўрашдан нега бунча қўрқмасанг?

— Ахир, эртага якшанба-да. Кўнглингизга...

— Мен мактаб ўқитувчисига ўхшаб мулоҳаза қилмайман. Маълум кунларда дам олишни, дам олиш деб ҳисобламайман. Белгиланган кунга дам олиб ҳузур қилиш, боғлаб қўйилган ҳайвонни ов қилиш билан барабар, ҳеч гаши бўлмайди.

Омитонинг дам олиш ҳақидаги назариясини куйиб-пишиб баён қилишига ҳақиқий сабаб нима эканлигини фаҳмлаб Жоти суюниб кетди ва бу нарса унга жуда қизиқ туюлди.

— Сиз анчадан бери дам олиш кунлари тўғрисида нуқул янгидан-янги назариялар чиқаряпсиз. Яқинда менга ҳам шу нарсадан насихат қилувдингиз. Ҳадемай мен ҳам бу соҳада мутахассис бўлиб оламанми дейман.

— Қанақа насихат қилувдим сенга?

— «Тақиқланган нарсага интилиш — яхши фазилат. Бундай интилиш юз берган чоғда, уни ҳеч пайсалга солиш керак эмас»,— деган эдингиз. Сиз шу сўзларни айтдингиз-у, китобни ёпиб, ўша заҳоти уйдан чиқиб кетдингиз. Мен-ку, ҳеч нима сезганим йўқ, лекин ташқарида, эшик олдида қандайдир тақиқланган нарса намоён бўлган бўлса керак, деб ўйлайман.

Жоти ҳали йигирмага тўлмаган эди. Омитонинг қалбини қамраб олган ҳаяжон унга ҳам таъсир этди. Шу пайтгача у Лабоннони фақат муаллима деб биларди, лекин энди Омито туфайли унинг аёл киши ҳам эканлигини тушунди.

¹ Да — ўзидан каттага ва дўстларга ҳурмат юзасидан айтиладиган «дада» сўзининг қисқартирилган шакли.

— Акбарнинг¹ сурати солинган олтин тангага арзийдиган бир маслаҳат бор. У маслаҳат шундан иборат: «Муҳим ишга шайланиб туриш керак. У танганинг орқа томонига: «Мафтун қилувчи нарса қаршисида мардона чидам билан адл туриш керак», деб ўйиб ёзиш керак,— деди Омито шўх оҳангда.

— Сизнинг мардлигингизга мен бугун ишондим.

Омито Жотининг елкасига қоқиб қўйди.

— Ҳаёт календарига беғубор аштами² куни келганда, зарур ишларингдан ҳам воз кечгин-да, дарҳол маъбудага сиғингин. Шундан кейин голиб дашами³ куни келади.

Жоти чиқиб кетди.

Тақиқланган нарсага хоҳиш бўлса ҳам қиз қиёфасида келувчи, мафтун этувчи куч кўринмасди. Омито боққа чиқди.

Чирмович атиргул буталари ғуж-ғуж гулга кўмилган. Уйнинг бир томонида кунгабоқар, иккинчи томонида эса, чорбурчак гулзорларда ойни эслатувчи хризантемалар гуллаб ётарди. Нишоб майсазорнинг юқори бошида азим эквалипт дарахти қад кўтариб турарди. Шу дарахт остида, оёғини узатиб, дарахт танасига суянган ҳолда Лабонно ўтирарди. Унинг эгнида, кул ранг сорий. Эрталабки қуёш унинг оёқларига нур сочиб турарди. Тиззасига рўмол ёзилган, рўмолда бир бурда нон билан бир неча чақилган ёнғоқ ётарди. Бугунги эртани у турли хил ҳайвонларни боқишга бағишлаган бўлса ҳам, бу ниятини унутиб қўйган. Омито унга яқинлашиб келиб қаршисида тўхтади. Лабонно бошини кўтариб жимгина қараб қўйди. Чеҳрасида хиёлгина табассум шарпаси сезилди.

Омито қизнинг қаршисига ўтириб деди:

— Хушxabар олиб келдим. Маши-манинг розилигини олдим.

¹ Акбар (1542—1605) — Буюк Мўғуллар сулоласи императорларидан.

² Аштами — Дурга тангрисига бағишланган байрамнинг иккинчи куни, бу куни одамлар тангрига қурбонлик қиладилар.

³ Дашами — байрамнинг тўртинчи куни, тангрининг қайта яратилиш куни.

Лабонно жавоб бермади. У чақилган ёнғоқни ҳосил бермаган шафтоли дарахти остига отди. Шу заҳотиёқ дарахт танасидан пастга бир олмахон ўрмалаб туша бошлади — у Лабонно васийлигидаги ҳайвонлардан бири эди.

— Агар қарши бўлмасангиз, исмингизни қисқартириб айтман,— деб яна гап бошлади Омито.

— Айтинг-чи.

— Мен сизни Бонно¹ деб атайман.

— Бонно?

— Йўқ, йўқ, бу исм сизга ҳақорат бўлиб тушади. Бунақа исм фақат менга тўғри келади. Яхшиси сизни Бонне² деб атайман. Нима дейсиз шунга?

— Майли, десангиз деяверинг, лекин маши олдида эмас.

— Бўлмасам-чи. Бу исм овоза қилинмайди, у фақат маълум кишиларгагина хос. Бу исмни фақат иккаламизнинг қўлоғимиз эшитади.

— Жуда соз.

— Менга ҳам ғайри расмий исм керак. Ўзимга Браҳмапутра³ деб от қўйсам, қандай бўларкин? Тўсатдан Бонне намоён бўлади-ю, Браҳмапутрани қирғоқларидан ошириб-тошириб юборади.

— Бу исм жуда ҳам узун.

— Гапингиз рост. Уни талаффуз этиш учун хоммол чақиришга тўғри келади. Бўлмаса менга ўзингиз от қўйинг. Майли сиз яратган исм бўлсин.

— Яхши, бўлмаса мен ҳам исмингизни қисқартириб янги от қўяман. Мен сизни Мита⁴ деб чақираман.

— Жуда соз. Шеърларда унга «ўртоқ» сўзи ҳамроҳ бўлади. Менга қаранг, Бонне, мени ҳамманинг олдида шу исм билан чақирсангиз нима бўпти? Бунинг нимаси ёмон?

— Бир одамга азиз бўлиб эшитилган сўз бошқаларга арзимас бўлиб туюлмасмикин деб қўрқаман.

¹ Бонно — саҳройи, ёввойи.

² Бонне — оқим.

³ Браҳмапутра — Ҳиндистонда катталик жиҳатидан учинчи ўринда турувчи дарё, Гангнинг irmoғи.

⁴ Мита — дўст.

— Бу гапларингизда ҳақиқат бор. Икки киши учун бутун бўлиб туюлган нарса бошқалар кўзига сопол парчаси бўлиб кўринади, Бонне!

— Нима дейсиз, Мита?

— Агар мен дoston ёзсам, сизнинг исмингизга қофия қилиб қандай сўзни қўйишимни биласизми?— Мислсиз.

— Бу нима дегани?

— Дунёда, ягона, бошқа бундақаси йўқ дегани.

— Бунинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ-ку.

— Ие, нима деяпсиз, бу жуда ажойиб-ку. Тақдирнинг иродаси билан бир одамни учратдим ва шу қадар ҳайратга келдимки, «Бу одам ҳеч кимга ўхшамайди!» деб қичқаришдан ўзимни тута олмайман.

О, менинг Боннем, беқийёсурсан,
Фақат ўзингизгагина хосдурсан.

— Шеър ёзиш ниятингиз борми?

— Бўлмаса-чи! Ким монёблик қила оларди?

— Бундай жасорат қаёқдан пайдо бўлди?

— Ҳозир тушунтириб бераман. Бугун кечаси соат икки яримгача ухлай олмадим, дам у ёнимга, дам бу ёнимга ағдарилиб, «Оксфорд шеър китоби»ни варақлаб ётдим. Қанча қидирсам ҳам, муҳаббат ҳақида ҳеч шеър топа олмадим, лекин бундай шеърлар илгари ҳар қадамимда учраб турарди. Шунда мен жаҳон мenden ишқий шеърлар кутаётганини англадим.

У Лабоннинг қўлини қўлига олиб гапини давом эттирди:

— Менинг қўлларим банд, қандай қилиб қалам тутаман? Икки қўлнинг бир-бирига туташганидан яхшироқ қофия йўқ. Бармоқларингиз бармоқларим билан шу қадар самимий дилкашлик қилиптиларки, ҳеч бир шоир шеърини бунчалик содда қилиб ёза олмайди.

— Сизга ҳеч қандай содда нарса ёқмайди. Шунинг учун сиздан қўрқаман, Мита.

— Лекин айтган гапларимни мулоҳаза қилиб кў-

ринг. Рама¹ Ситанинг софлигини гулхан олови билан синаб кўрмоқчи бўлган эди, шунинг учун ундан жудо бўлганди. Поэзиянинг софлиги юрак ўти билан синалади. Лекин юрагида ўти йўқ одам нима қилади? Бошқаларнинг гапларига ишонишга тўғри келади, бировларнинг гапи эса, кўпинча янглиш бўлади. Ҳозир менинг юрагимда ўт ёнмоқда. Шу ўт ёруғида мен илгари ўқиган нарсаларимнинг ҳаммасини қайта ўқияпман. Зиғирча ҳам таъсири қолмайди! Ҳаммаси кул бўлиб кўкка совуриляпти. Бугун мен шоирлар даврасида қичқириб шундай дедим: «Шовқин солманглар! Ягона ҳаққоний сўзларни секингина талаффуз қилинг:

Худо ҳақи жим тур, бас,
Ишқ сўзига қулоқ ос.

Улар анчагача сукутда ўтирдилар. Кейин Омито Лабоннинг қўлини олиб, у билан юзини силади.

— Уйлаб кўринг, Бонне,— деб гапира бошлади у,— шу сабоҳда, шу оннинг ўзида қанча-қанча одам бирон нарсага орзуманд-у, лекин улардан камдан-камдан орзусига етишади. Мен мана шу камдан-камлардан бириман. Бу бахтиёр йигитни Шилонг тоғида, шу эквалипт дарахти остида дунёда ёлғиз сиз кўрдингиз. Дунёда энг ажойиб нарсалар уятчан бўладилар, улар кўзга ташланишни хоҳламайдилар. Лекин Калькуттадаги Гольдигҳадан то Читтагонгдаги Ноакҳалигача бўлган масофада бирон одам самога мушт кўрсатиб, қичқириб пўписа қилса ва сиёсатпарастларга қарата пахтавонлик ўқ билан ўт очса, бундай ўрта-миёна хабар энг қизиқ ҳодиса деб тан олинади. Ким билсин, балки шундай бўлгани яхшидир.

— Нимаси яхши?

— Шуниси яхшики, гўзал хислатлар ҳаёт йўлидан кетиб боряпти ва оломоннинг тикилиб қарашидан ҳа-

¹ Рама — Қадимги ҳинд достони «Рамаёна»нинг қаҳрамони; у хотини Ситани асирдан қутқариб, унинг вафодорлигини гулҳай алангасида синаб кўрган экан. Сита синовдан бешикаст чиққаннан кейин ер ёрилиб, Ситани ўз қаърига олибди.

лок бўлмапти. Бунга бўлган қатъий ишонч оламнинг энг чуқур ерида барҳаётдир.

Лабонно бошини қуйи солиб ўтирар ва ҳеч бир жавоб қилмасди.

— Сиз худди гапларимни эшитмагандай, жим ўтирибсиз,— деди Омито.

Лабонно бошини кўтармай деди:

— Гапларингизни эшитсам, мени қўрқув босади.

— Нимадан қўрқасиз?

— Мендан нима истайсиз, мендан сизга нима наф тегишини ҳеч тушуниб етолмаяпман.

— Сиз берадиган тухфа шунинг учун ҳам қадрлики, сиз уни мулоҳазага бормай инъом қиласиз.

— Кортта-ма¹ рози бўлди деб айтганингизда, жуда қўрқиб кетдим. Ўзимни худди асирга тушгандек ҳис қилдим.

— Шундай деб ўйлайсизми?

— Мита, дидингиз ҳам, ақлингиз ҳам меникидан жуда аъло. Агар сиз билан бир йўлдан кетсам, шундай бир вақт келадик, сиздан орқада қолиб кетишим мумкин, шунда ўгирилиб қарамайсиз, мени чақирмайсиз ҳам. У чоғда мен сизни айбситмайман ҳам. Йўқ, ҳеч гапирманг, аввал гапларимни эшитиб олинг. Ўтинаман сиздан, уйланишдан воз кечинг. Агар бу тугунни тўйдан кейин ечишга тўғри келса, у чоғда тугун чигил бўлиб қолади. Сиздан шу олганларимнинг ўзи кифоя қилади. Мен уларни бутун умр ёдимда сақлайман. Ўзингизни алдаманг.

— Бонне, нега энди сиз бугунги сахийликка эртанги хасисликни олиб келиб қўшяпсиз?

— Мита, ҳақиқатни сўзлашим учун менга сиз мадад бердингиз. Ўзингиз ҳам ҳозир менинг гапларимга дидингизда розисиз. Буни тан олгингиз келмай турибди, кичик гумон ҳам қувончингизни захарлашдан қўрқасиз. Сиз оила ҳаёти билан кўникиб кетувчи одамлардан эмассиз, сиз қалбингиз истакларини қониқтирувчи восита қидирасиз. Шунинг учун бир мамлакат адабиётини ташлаб, иккинчисига ўтасиз, менинг олдимга келганингиз ҳам шу вайдан. Сизга рост

¹ Кортта-ма — айнан: бека она.

гапни айтайми? Сиз ичингизда никоҳни, агар ўз таърифингиз билан айтсам, «ҳаёсизлик» деб биласиз. Сизнинг фикрингизча, никоҳ қонунларига фақат муқаддас дуолар ўқувчи, юмшоқ болишларга ёнбошларга ётиб, хотинини мулк деб ҳисобловчи кишиларгина қаттиқ амал қилади.

— Бонне, сиз энг даҳшатли нарсаларни ҳам гоёта майин товуш билан талаффуз эта оларкансиз.

— Мита, сизни шу қадар яхши кўраманки, хато қилишингизга йўл қўйишдан кўра шафқатсиз бўлишни афзал биламан. Қандай бўлсангиз шу ҳолингизча қолинг, мени қўлингиздан келганича севинг, лекин зиммангизга ҳеч қандай мажбурият олманг,— шунда мен ўзимни бахтли ҳис қиламан.

— Энди менга гапиришга ижозат беринг, Бонне. Феълимни жуда ажойиб тасвирлаб бердингиз. Сизга эътироз билдирмайман. Лекин бир нарсада янглишдингиз. Ҳатто инсон феъли ҳам ўзгаради. У уй шароитида занжирбанд қилинган, ҳеч қимирлай олмайди. Лекин бир кун келиб тақдир чўқмори зарбаси билан занжирлар кул-кул бўлади-ю, у ўрмонга қараб отилади — бу киши феълининг янги ҳолати ҳисобланади.

— Сизнинг феълингиз ҳозир қай ҳолатда?

— Феълим доим мен билан ўчакишгани-ўчакишган. Илгарилари менга жамоат ҳаёти дарёсининг тор соҳилларида ғира-шира ёниб турган дид чироғи шуъласида кўпгина қизлар билан суҳбатлашишга тўғри келган эди. У ерда бир-бирларини танийдилар-у, аммо англамайдилар. Қани айтинг-чи, Бонне, наҳотки бизнинг танишувимиз ҳам шунақа бўлса?

Лабонно жавоб бермади. Омито гапида давом этди.

— Узоқдаги икки юлдуз бир-бирларини табриклариб ўз давраларида парвоз қилиб бормоқдалар. Қонун мулоим ва илтифотли нарса. Шу қонунга бинноан, ўшал гўзал юлдузлар ўртасида юрак толниниши кучи билан эмас, оддий бир иштиёқ кучи билан, ўзаро мойиллик мавжуддир. Борди-ю улар ажал зарбасига дуч келиб қолсалар-у, бу икки юлдузчанинг шуъласи сўниб қолса, у чоғда улар бир бўлиб қў-

шилишиб кетадилар — оқибат бир аланга рўёбга келади. Шундай аланга намоён бўлди ва Омига Райнинг ўрнини эгаллади. Бундай ҳодисалар фақат юлдузчаларнинг бошидан эмас, ҳаттоки одамларнинг ҳам бошидан ўтади. Уларнинг ҳаёти худди чеки йўқ оқимга ўхшаса ҳам, аслида бу — тасодифлар занжиридан иборатдир. Бунёд этиш процесси ҳам худди шундай фавқулодда зарбалар, ҳамлалар билан ҳаракат қилади, тезлик ритми билан бир давр ўрнини, иккинчи давр эгаллайди. Сиз ҳаётим ритмини бузиб юбордингиз, Бонне, натижада сизнинг овозингиз билан менинг овозим янги бир мақомда ҳамоҳанг бўлиб кетди.

Лабоннонинг кўзлари нам эди. Лекин у Омитонинг онги адабиёт билан бойиган ва у ниманки нарсадан таъсирланса, дарҳол тилида сўзлар тўлқини намоён бўлади, деган фикрни ҳеч ҳаёлидан чиқара олмасди. Бу армуғонни унга ҳаёт ҳадя қилган, унинг қувончи ҳам ана шунда. Лабонно ҳам унга шунинг учун зарур. «Сўзлари қалбида муз бўлиб қотиб қолган, у сўзлар уни қийнайди, лекин уларни гапириб ташлаш учун унда овоз йўқ. Энди у ўша муз сўзларни менинг ҳароратим билан эритади» деб ўйларди Лабонно.

Улар анчагача сукутда ўтиришди. Кейин тўсатдан Лабонно савол бериб қолди:

— Шоҳ Жаҳон, маликайи Мумтознинг Тож Маҳол қурилиб битган кунини ўлиб қолганидан суюнмаганмикин? Маликанинг ўлими шоҳ Жаҳонга ўз орзу ҳавасларини абадийлаштириш учун керак эди-да. Бу ўлим — Мумтознинг буюк муҳаббат армуғони эди. Шунинг учун Тож Маҳолда қайғу-кулфат эмас, балки шоҳ Жаҳоннинг қувончи акс этдирилган.

— Сиз доимо мени ҳайратга келтирганингиз келтирган. Сиз чинакам шоирасиз.

— Ҳеч ҳам шоира бўлиш хоҳишим йўқ.

— Нега?

— Мен ҳаёт ўти билан сўзлар шамчирогини ёқишни истамайман. Сўзлар, ер юзида тантанахонани безатиш учун фармойиш олган кишилар учун зарур. Ҳаётим ўти эса — ҳаётини ишлар учун керак.

— Ҳали менинг фикримга қўшилмайсизми? Ўз сўзларингиз билан илҳом бераётганингиздан беҳабармисиз? Сўзларингиз нақадар қудратли эканини ўзингиз ҳам билмайсиз. Кўриб турибман, яна Нибарон Чокробортини даъват қилишим лозимга ўхшайди. Уни тез-тез тилга олишимдан аччиғингиз чиқяпти. Лекин, на чора? Ахир, у одам — менинг юрак фикрларим қўриқчиси-да. Нибарон ҳали ўзининг кўнглига текканича йўқ. Ҳар сафар, янги дoston ёзганида, у дoston унга гўё биринчи дostonдек туюлади. Яқинда унинг хотира дафтарларини титиб ўтириб, янги ёзган шеърларини топиб олдим. Бу шалола тўғрисида ёзилган шеърлар эди. Шилонг тоғларида шалола тоғанимни қаёқдан билибдийкин? Шундай деб ёзган эди у:

Оҳ шалола, шаффоф оқиминг,

Шишадек соф сувларинг биллур.

Унда акс этар

Юлдуз, қуёш, нур.

Агар бунини ўзим ёзганимда, сизни бундан ҳам аниқроқ тасвирлаб беролмаган бўлардим. Сизнинг дилингиз шу қадар мусаффоки, унда фалак туси акс этади. Бутун вужудингиз: чеҳрангиз, табассумингиз, овозингиз, сокин ўтириш одатингиз, хатти-ҳаракатингиз шу осмон тусини ўзида акс этдираётганини кўриб турибман.

...Менинг соямга эта қол рухсат,

Сўзларинг биллури шуълаларида

Тушин рақс-ўйин.

Кулгинг оҳангин

Соямга қўшиб,

Мангу овозинг бергил соямга,

Мисоли қуюн!

Сен шалоласан. Сен ҳаёт оқимида шунчаки ҳаракат қилмайсан, ўз ҳаракатинг билан жилдираган овоз ҳам берасан. Сен сакраб ўтувчи каттакон ҳарсанг тошлар ҳам, уларга тегиб кетишинг билан, сенинг куйингга жўр бўладилар.

...Бир-бирига қовушиб кетди
Сенинг кулгинг менинг ёп-ёлғиз соям,
Шалола!

Шоирона равшан хунуклик қамрар
Бу шодлик кунда юрагимни ҳам...
Ҳар қачонки шуъланг сочилган дам
Шалола!

Бирданига тил чиқарди дилим...
Ўзимни шоир ҳис қилдим шу кун...
Сен тегиб ўтдинг, уйғонди юрак,
Шалола!

Мен пайдо бўлдим!

Лабонно салгина жилмайиб қўйди:

— Менинг шуълам нечоғлиқ ўткир, овозим қанчалик мусиқий бўлса ҳам, сизнинг кўланкангиз фақат кўланка бўлиб қолаверади ва мен уни тутиб қололмайман.

— Лекин, мана кўрасиз, бир кун эмас, бир кун, мен ғойиб бўлсам, сўзларим қолади.

— Қаерда?— деб кулди Лабонно.— Нибарон Чок-робортнинг дафтарларидами?

— Бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ. Қалбимнинг тубидан ўтаётган оқим Нибарон фонтанидан бошланади.

— Демак, бир кун эмас бир кун сизнинг фикрларингизни бошқа жойдан эмас, фақат Нибарон фонтанидан топишим мумкин экан-да?

Шу пайт хизматкор келиб, нонушта тайёр бўлганини айтди.

Омито йўл-йўлакай ўйланиб борарди: «Лабонно ҳар бир нарсани ўз ақли билан англашни истайди. Ўзини ўзи алдаш инсон учун одат тусини олган жойда ҳам у ўзини алдагиси келмайди. Унинг гапларига эътироз билдира олмайман. Баъзи одамлар ўзини ҳаёт кучоғида ифодаласа, бошқа бир хил одамлар ўз тўлқинлари билан дам қирғоққа келиб урилувчи, дам қирғоқдан узоқлашувчи дарё сингари, дам ҳаёт қўй-

нига кириб, дам ҳаётдан узоқлашиб ўз асарларида ифодалайди. Мен-чи? Мен ўз ижодим оқимида ҳаётни четлаб ўтиб кетаманми? Лекин эркак билан аёл киши ўртасидаги фарқ шундамикин?— Эркак бутун кучини сарфлаб янгиликни кашф этади, бу янгилик эса, ривож топиш ниятида ҳар қадамда ўзини ўзи алдайди. Аёллар ўз кучларини сақлайдилар, улар эскиликни сақлаб қолиш учун янгиликка тўсқинлик қиладилар. Нега бундай бўларкин? Бир кун келиб улар тўқнашадилар. Қаерда тўқнашиш доғлари сероб бўлса, ўша ерда душманлик, ғанимлик ҳам зўр бўлади. Балки шунинг учун бизнинг энг юксак муваффақиятимиз — қовушиш эмас, балки озод бўлишдир». Бу фикрлар Омитонинг дилини азоблар, лекин бу фикрларга қўшилолмай иложи йўқ эди.

ЛАБОННОНИНГ ВАЖЛАРИ

— Лабонно, азизим, хато қилмаяпканмикансан?— деб сўради Жогомайя.

— Хато қилмадим, ма.

— Биладан, Омито жуда қайсар йигит. Шу феъли учун ҳам уни яхши кўраман. Унга назар ташлагин, ахир, ўзини йўқотиб қўйибди, бир ҳолатда-я. Ҳеч нарсага қўли бормай қолди.

— Агар у ўзини тута олганда, агар қўли ишга борганда, яхши бўлмасди,— деб жилмайиб жавоб қилди Лабонно.— Ўзи шунақа одам: ё қўлга олиш имкони бўлган нарсани осонлик билан ололмайди, ё бўлмаса ундирган нарсасидан айрилиб қолади. Қўлга киритган нарсасини сақлаб юриш унинг мижозига тўғри келмайди.

— Ростини айтсам, қизим, унинг болалик қилиқлари менга жуда ҳам ёқади.

— Ҳамма оналар ўзи шунақа бўлади. Онанинг кўнгли болада. боланинг кўнгли далада. Нега ахир, юкни кўтара олмайдиган кишининг елкасига қўйгин, дейсиз?

— Лабонно, бу йигит илгарилари жудаям шўх эди, ҳозир мўмингина бўлиб қолди, наҳотки пайқама-

япкан бўлсанг? Уни кўриб раҳмим келиб кетди. Ҳарна дема, у сени севади.

— Ҳа, севади.

— Бўлмаса нимадан ғам тортасан?

— Кортта-ма, унга зулм қилишни истамайман.

— Биламан, Лабонно, муҳаббат зулмга интилади ва золим бўлиб олади.

— Бундай зулмнинг чеки бўлади, кортта-ма. Кишининг дилини оғритиб, унга зулм ўтқозишга чидаб туриш мумкин эмас. Муҳаббат ҳақида қанчадан-қанча китоб ўқиган бўлсам, назаримда, ҳамиша севувчилардан бири иккинчисини ўз райига қаратмоқчи бўлганда муҳаббат фожиаси бошланиб кетарди.

— Жонгинам, ахир оилада эр билан хотин бир-бирига таъсир этмай ҳеч иложи йўқ-да. Муҳаббат бор ерда бу иш осон кўчади, муҳаббат йўқ ерда эса, зулм ўтқозиш сен айтган фожиага олиб боради.

— Қўйинг, эркак киши оила учун яратилган деб айтманг менга. Кундалик ҳаёт таъсирига берилиб, унга кўникувчи эркак қўйдек ювош бўлади. Бегона таъсирларга учмайдиган эркак — чинакам эркак. Агар хотин киши бунга тушунмаса, эридан қанча кўп талаб қилса, шунча оз нарсага муяссар бўлади. Агар буни эркак киши тушунмаса, у қанча кўп уринса, шунча кўпроқ самимий дўстларидан жудо бўлади. Мен аминман, биз ютуқ деб ўйлаган кўп нарсаларимиз фақат кишан бўлиб чиқади.

— Бу билан нима демоқчисан, Лабонно?

— Мен эрга чиқиб, бировни бахтсиз қилишни истамайман. Оилавий ҳаёт ҳамма учун эмас. Биласизми, кортта-ма, агар одамнинг феъли ёмон бўлса, атрофидаги одамларни бирин-кетин жонидан безор қила бошлайди. Эр билан хотин эса, оилавий ҳаёт қургандан кейин бир-бирига жуда яқин бўлиб қолади, улар орасида ҳеч қандай масофа қолмайди. Шундай бўлгандан кейин, бир-бирлари билан ёнма-ён яшашга тўғри келади. Уларда энди ўзларининг зигирдек жойларини ҳам бир-бирларидан сир тутишга имкон қолмайди.

— Сен ўзинг кимлигингни билмайсан, Лабонно. Ҳеч қандай нуқсон еринг йўқ.

— Лекин менинг қанақалигимни у билмайди-ку. Назаримда у, соддагина, оддий бир қиз эканлигимни билмаётганга ўхшайди. Унинг фикрларига хиёлгина гап текизиб қўйсам, борми, оғзидан сўз тўхтовсиз қуйилиб чиқаверади. У мени ўз хаёлида кашф этган. Тафаккури чарчаб, сўзлашга сўзи қолмаганида, орага чўккан сукунат пайтида, менинг оддий бир қиз эканлигимни, у тасаввур этган қизга асло ўхшамаслигимни билиб қолади. Уйланганда жуфти ҳалолнинг аслида қандай бўлса, уни шу ҳолича билиш керак, кейин эса уни ўзгартиш асло мумкин бўлмайди.

— Омито сендек қизни хоҳламайди деб ўйлайсанми?

— Агар феълини ўзгартирса хоҳлайди. Лекин ўзгартариб нима қилади? Менга бунинг ҳеч кераги йўқ.

— Бўлмаса, нима дейсан ўзинг?

— Узоқ вақтгача унинг сўзлари ва хаёлий ўйинлари билан аралашган туш бўлиб қолгим келади. Лекин бу сафарги дунёга келишимда менга ўзимни кўриш имконини берган нарсани нега туш деб атаяпман? Бу образ майли, ҳатто пиллани ёриб чиққан, умри икки-уч кунлик чиройли капалак сингари бўлсин. Бунинг нимаси ёмон? Ер юзида яшовчи бошқа тирик махлуқлардан капалакнинг ҳеч кам ери йўқ. У тонг отар чоғида дунёга келиб, кун ботар чоғида оламдан ўтса нима бўпти? Бунинг маъноси фақат шуки, вақт оз экан, демак, уни ҳеч бекор ўтказмаслик керак.

— Гапларингга тушунгандай бўлдим: сен маълум вақтгача Омитонинг орзуси бўлгинг келяпти. Лекин ўзинг-чи? Эрга тегиш ниятинг борми? Наҳотки Омито ҳам сен учун бир хаёл бўлса?

Лабонно чурқ этмай ўтирарди.

— Важ келтирганингда, — деб гапини давом этдирди Жогомайя. — жуда ўқимишли қиз эканлигингни, сенга ўхшаб ўйлаб, мулоҳаза юрита олмаслигимни сезиб тураман. Эҳтимол, мен зарур бўлганда ҳам сендек қатъий тура олмасман. Лекин мулоҳазаларингни ўйлаб кўриб, ичингдагини билиб олдим, жон-

гинам. Қарасам, бир кун кечаси соат ўн иккиларда хонангда чироқ ёниб турибди. Хонангра кирсам, столга мук тушиб, юзингни қўлларинг билан бекитиб йиғлаб ўтирибсан. Ушанда сен фалсафа юритадиган қизга ҳеч ўхшамасдинг. Аввалига ёнингга бориб, тинчитмоқчи ҳам бўлдим, лекин, ҳар қандай қизнинг ҳам тўйиб-тўйиб йиғлаб оладиган пайти келади, бундай пайтда унга асло халақит бериш керак эмас, деб ўйладим. Гап сотиш эмас, севгинг келиб қолганини жуда яхши тушуниб турибман. Ҳурмат қиладиган ҳеч киминг бўлмаса, қандай қилиб умр кўрасан? Шунинг учун ҳам, шу йигитга эрга тегишинг керак деб айтяман-да. Эрга тегмайман деб оёгингни тираб туриб олма, ўжарлигинг тутса, сени кўндириш жуда маҳол бўлади, деб қўрқаман.

Лабонно жавоб бермади: у бошини ҳам қилиб ўтириб, негадир, сорийсининг тиззасида ётган этагини бурма қилиб йиға бошлади.

— Сенга қараб туриб,— деб гапира бошлади Жогомайя,— кўпинча менга шундай туюладики, китоб ўқийвериб, ўйлайвериб ақлинглар жуда ҳам ўткир бўлиб кетганми, дейман. Назаримда, бизнинг оиламиз сизларнинг яратган юксак ғоянгизга ҳеч мос келмаётганга ўхшайди. Ҳозир сизлар бизнинг замонамизда пинҳон ётган идрок нурларидан воз кечгингиз келмайди. Бу нурлар бадан-баданларимизга сингиб кетган эди. Бизнинг замонамизда оддий ҳиссиётларимиз учун оиламиздаги шодлик ва қайғунинг ўзи ҳам етиб ортарди. Ҳозир эса сиз уни шунчалик ошириб гапирясизки, натижада ҳамма нарса жуда мураккабдай бўлиб туюляпти.

Лабонно сал илжайиб қўйди. Яқинда Омито Жогомайяга кўринмас нурлар тўғрисида гапирган эди — бу мулоҳазаларнинг боиси шу эди. Бу ҳам унинг назокатидан далолат берарди. Агар бунини Жогомайянинг онаси эшитганда бу фикрга ҳеч тушуна олмаган бўларди.

— Кортта-ма,— деди Лабонно,— инсон идроки замон алмашувини қанчалик яхшироқ тушуна ола, давр зарбасига шунча кўпроқ бардош бера олади.

Зулмат даҳшатиға, зулмат офатиға бардош бериб бўлмайди, чунки зулмат мавҳум нарсадир.

— Ҳозир, назаримда,— деди Жогомайя,— агар бир-бирларинг билан ҳеч қачон учрашмаганингизда яхши бўларди.

— Йўқ, йўқ, ундай деманг. Бошқача бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қила олмайман. Бир вақтлар мен бутун умрим китоб ўқиш-у, имтиҳон топшириш билан ўтиб кетади деб ўйлардим. Энди билсам, севиш ҳам қўлимдан келаркан. Ҳаётимда имконсиз деб ўйлаган нарсамга имкон туғилди — шунинг ўзи менга кифоя қилади. Назаримда, шу пайтгача мен бамисоли бир кўланка эдим-у, энди жон кириб одамга айлангандайман. Яна нимани орзу қилардим? Мени, эрга тег, деб ундаманг, кортта-ма! — Лабонно шу сўзларни айтиб, стулдан сирғалиб эрга тушди-да, юзини Жогомайянинг тиззалари орасига яшириб, юм-юм йиғлай бошлади.

ТУРАР ЖОЙНИ ЎЗГАРТИРИШ

Аввалига ҳамма, Омито ярим ойдан кейин Қалькуттага қайтиб келади, деб ишонган эди. Норен Миттер эса, Омито бир ҳафта ҳам туролмайди деб ҳатто баҳс ҳам бойлашган эди. Лекин орадан бир ой, кейин икки ой ўтса ҳам, ундан ҳеч дарак бўлмади. Шилонгда Омито турган уйнинг ижара муддати тамом бўлди. Рангпурдан бир заминдор келиб уйга жойлашиб олди. Кўп қидирувлардан кейин Жогомайянинг уйига яқин бир ердан ижарага қўйиладиган уй топилди. Бир вақтлар бу уйда чўпонми, боғбонми турган экан, кейин уй аллақандай бир клеркнинг¹ қўлига ўтибди. У уйни унча жиҳозламаса ҳам, ҳар ҳолда тузуккина қиёфага киритибди. Клерк ўлиб кетиб, ҳозир унинг бева хотини уйни ижарага қўйиб тураркан. Уйнинг эшик ва деразалари шунчалик оз эдики, унда иссиқлик ҳам, ёруғлик ҳам, ҳаво ҳам етишмасди. Ёгингарчилик пайтида илма тешик томнинг ҳамма ёғидан шариллаб чакка ўтиб кетарди.

¹ Клерк — маҳкама ходими.

Жогомайя Омито турган хонанинг қай ҳолда эканини кўриб ҳайратга келди.

— Бошингга не савдолар солдинг, ўғлим?— деб хитоб қилди у.

— Ума¹ ўзини очликда синаш учун тарки-дунё қилган экан. У бора-бора дарахт барглари еишни ҳам тўхтатибди. Мен бўлсам ўзимни яхши жиҳозланган уйдан маҳрум қилиб зоҳидлик қиялман. Ўзимни бирин-кетин ўрин-кўрпадан, дивандан, стол-стуллардан халос қилиб, ниҳоят, қуп-қуруқ тўрт девор ичида қоламан. Ума Ҳимолой тоғида зоҳидлик қилган экан, мен Шилонг тоғларида зоҳидлик қиялман. У ерда қиз қайлиғи билан учрашишга муштоқ бўлган экан, бу ерда эса, йигит қаллиғи билан учрашишга муштоқ. У ерда Нарада² совчилик қилган экан, бу ерда маши-манинг ўзи совчи бўляпти. Агар Калидаса келавермаса, у ҳолда унинг вазифасини кўлимдан келганча ўзим бажаришимга тўғри келади.

Омито хурсанд бўлиб гапирар, лекин Жогомайя хомуш кўринарди. У Омитони ўз уйига кўчиб ўтишга таклиф қилишига сал қолди-ю, лекин тилини тийди. «Парвардигор шуни лозим топган экан, биз аралашмаслигимиз керак, бўлмаса тугун шундай чигал бўлиб қоладики, кейин ечиб ҳам бўлмайди», деб ўйлади Жогомайя. У уйдан Омито учун унча-мунча буюм юборди ва бахтсиз йигитга икки ҳисса кўпроқ ғамхўрлик қила бошлади. У Лабоннога бир эмас, бир неча марта: «Лабонно, жонгинам, юрагингни тош қилмасанг-чи», деган эди.

Бир кун қаттиқ жала қуйгандан кейин Жогомайя Омитодан хабар олгани келиб, шалоғи чиққан стол остида жун кўрпага ўралиб, инглизча китоб ўқиб ўтирганини кўрди. Унинг ҳамма ёғидан чакка ўтиб кетгандан кейин Омито стол остига кириб олиб, ўша ерда оёғини узатиб ўтириб олган эди. У ўз аҳволидан кулиб инглизча шеър ўқий бошлаганди. Унинг қалби Жогомайяникига толпинар, аммо вужуди бунга қаршилиқ қиларди. Бунга сабаб, Омито Калькуттада, у

ерда мутлақо кераги бўлмайдиган жуда қиммат баҳо плашч сотиб олган эди-ю, аммо уни бу ерга, ҳамма вақт зарур бўлиб турадиган ерга олиб келмаган эди. У Калькуттадан зонтик олиб келган эди, лекин, афтидан, уни ё ҳозир қалби толпинаётган ерда унутиб қолдирган, ё бўлмаса кекса деодар дарахти остида қолдирган бўлса керак.

— Нима бўлди, Омито? — деб хитоб қилди Жогомайя, хонага кириб.

— Бугун хонамни безгак тутяпти, аҳволи меникидан дуруст эмас.

— Безгак тутяпти?

— Бошқача қилиб айтганда, уйимнинг томи Ҳиндистонга жуда ўхшаб кетади. Жуда ҳам илма-тешик бўлиб кетган. Агар тепасига табиий офат ёпирилиб келса, дув-дув кўз ёш тўкади, кучли шамол ғувиллаб учиб ўтса, оҳ-воҳ чекишга тушади. Бунга норозилик юзасидан ўзимга бошпана қилиб олдим — бу чор атрофни бошбошдоқлик қуршаган бир пайтда ўз-ўзини осойишталик билан идора қилиш усулидан намуна. Бу ерда сиёсатнинг асосий принциплари ифода этилган.

— Улар қанақа ўзи?

— Бунинг маъноси шуки, ўз уйда яшамайдиган тўла ҳуқуқли уй эгасига қараганда, шу уйда истиқомат қилиб турувчи кишилар уйни минг карра яхшироқ тартибга келтирарканлар.

Жогомайя Лабоннодан жуда аччиғланди. Жогомайя Омито билан эллашган сари уни шунча кўнглига яқинроқ тутарди. У шу қадар билимдон, шу қадар ақлли, ҳулқ-атвори ажойиб йигит эди. Қалби эса шунақа покизаки, одамлар билан суҳбатлашишга биррам устаки! Ҳуснига келсак, Лабоннодан анча чиройли эди. Лабонно бахтли бўлиб туғилган экан, Омито унга мафтун кўзлари билан боқади. Лабонно ойдек гўзал, шундай ўктам йигитни азобга қўйиб қийнаб юрса-я! Қарангки, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, эрга тегмайман деб туриб олса-я, нима, у биронта маликаи пари-пайкармидики ошиқлари ўқ ёйдан ўқ узиб ким ўзарга бас бойлашса! Нима учун бу йигит бунчалик такаббурликка чидаяптийкин? Ҳали бу одоб-

¹ У ма — Шива тангрисининг хотини.

² Н а р а д а — илоҳий донишманд.

сиз қиз пушаймон бўлиб, шундақанги кўз ёши тўк-синки!

Аввалига Жогомайя Омитони фойтунга ўтқизиб олиб кетмоқчи бўлди-ю, кейин бошқача қарорга келди.

— Сен бирпас ўтириб тургин, азизим. Мен ҳозир келаман,— деди у.

Жогомайя уйига қайтиб келса. Лабонно оёғини шол рўмол билан ўраб, диванда Горькийнинг «Она» асарини ўқиб ўтирган экан. Жогомайя унинг ҳузур қилиб ўтирганини кўриб, бадтар аччиғи келди.

— Юр, бир айланиб келамиз,— деб таклиф қилди у.

Лекин Лабонно:

— Ҳозир ҳеч қаёққа боргим йўқ, кортта-ма,— деб жавоб қилди.

Лабоннонинг қўлига китоб олганидан мақсад, дилидаги хаёлларни ўзидан қочириш эканлигини Жогомайя тушунмасди. Нонушта тугабдики, у безовталашиб икки кўзи Омитонинг йўлида бўлди. Дам ўтмай қулоғига Омитонинг оёқ товушлари эшитилгандай бўларди. Ташқарида шиддатли шамол зарбидан қарағайлар қисирлаб тебранарди, бевош ёмғир томчиларидан ҳосил бўлган жилғалар гўё шошма-шошарлик билан қисқа умрларидан ҳам ўзиб кетмоқчи бўлгандай, жуда шошиб оқиб борардилар. Ҳозир Лабонно ҳар қандай говларнинг қулашини, ҳар қандай дудмалликларнинг ғойиб бўлишини истар, ҳозир у Омитонинг иккала қўлидан ушлаб туриб: «Мен бу дунёю у дунё сеникиман» дегиси келарди. Бу сўзларни бутун айтиши осон эди. Бугун осмон-фалакнинг ўзи фиғон чекиб наъра тортаётган эди. Бу наъра ўрмонларга таралди, қуюқ ёмғир пардаси билан бурканган тоғ чўққилари бу наърага қулоқ солиб сукутда турардилар. Омито келиб, зўр эътибор билан, худди шундай чуқур сукутда Лабоннонинг айтганларига мулоқ солсин. Лекин вақт ўтиб борди, ҳеч кимдан дарак бўлмади. Муҳаббат изҳор қилиб, дилдаги гапларни очиб ташлаш учун қулай фурсатлар бой берилганди. Омито энди келса, Лабонно унга ҳеч нима дея олмайди, кўнглида яна шубҳалар туғила бошла-

ди. Рақсга тушиб маст бўлган маъбуданинг даҳшатли чинқирғи энди ҳавога сингиб кетиб, эшитилмай қолган эди. Йиллар жимгина бирин-кетин ўтиб борди-ю, тўсатдан бир кун келиб маъбуда Сарасвати одамлар эшигини тақиллатиб қолади. Агар шу онда эшикни очиш учун калит тополмай қолса, тангрининг дадил муҳаббат изҳор этгали ато қилган юраги кейин дов бермайди. Сарасвати келган пайтда, бутун дунёга эшиттириб: «Эшитинглар, мен севаман, мен севаман!» деб қичқирғиси келади кишининг. Бу қичқирғи гўё узоқ-узоқ мамлакатлардан учиб келаётган қуш сингари, йироқлардан парвоз қилиб келади. Лабоннонинг дилидаги илоҳият буни кўпдан бери кутарди. Бу қичқирғи Лабоннонинг дилига келиб текканда унинг бутун ички дунёси, бутун ҳаёти бир маъни касб қилди. Лабонно юзини ёстиқ билан бекитиб ҳадеб «Ҳа, бу ҳақиқат, чинакам ҳақиқат...» дерди.

Вақт ўтиб кетди, лекин ҳамон Омитодан дарак бўлмади. Лабоннонинг қалбини интизорлик тоши эза бошлади. Лабонно айвонга чиқди, бирпас ёмғирда туриб, яна уйга қайтиб кирди. Унинг қалбини аламли умидсизлик ҳиссиёти, чуқур қайғу қуршаб олди. Назарида, ҳаёт чироғи лоп этиб ёниб яна ўчиб қолгандай, истиқболида ҳеч нима йўқдай туюлди. Омитога юракдан отилиб чиқувчи наъра билан ўз муҳаббатини изҳор қилиш қарори ғойиб бўлди. Ҳозиргина унинг вужудида намоён бўлган жасурлик энди сўнди. Лабонно анча вақтгача доғ қотиб туриб қолди, сўнг столдан китобни олди. Аввалига фикрларини ҳеч бир ерга тўплай олмади, бир оздан сўнг романга қизиқиб кетиб, секин-аста ҳамма нарсани унутиб юборди.

Шунинг учун ҳам Жогомайя унга айланиб келишни таклиф этганида, Лабоннонинг юришга дармони қолмаган эди.

Жогомайя стулни яқинроқ суриб Лабоннонинг ёнига ўтирди-да, кўзига тик боқиб туриб сўради:

— Ростини айт, Лабонно, Омитони севаманми?

— Нега менга бундай савол беряпсиз, кортта-ма?— деди Лабонно апил-тапил ўрнидан тураркан.

— Агар севаманг, нега тўппа-тўғри юзига айтиб

қўя қолмайсан? Сен бераҳмасан. Еқмаса, уни ушлаб ўтирма.

Лабоннонинг юраги гурс-гурс урар, лом-лим деёлмай турарди.

— Қай аҳволда ўтирганини эсласам юрагим торс ёрилиб кетай дейди,— деб гапида давом этди Жогомайя.— Бу ерга кимни деб худди гадодек келиб туришларини биласанми ўзинг? У кўнгил қўйган қиз ниҳоятда бахтли бўлишини наҳотки тушунмасанг?

Лабонно бор кучини тўплаб гапира бошлади:

— Сиз, кортта-ма, уни севиш-севмаслигимни сўраяпсиз. Лекин дунёда мендан ортиқроқ севадиган одам бордир деб тасаввур қила олмайман. Муҳаббатим учун жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман. Энди мен илгариги Лабонно эмасман. Жисмимда қандайдир янгилик пайдо бўлган, бу янгилик абадийдир. Ахир, қалбимда қандай муъжизалар содир бўлаётганини кимга айтай, қандай баён қилай?

Жогомайя кўзларига ишонмади. У Лабоннони доимо жуда ювош ҳолда кўрарди. Лабонно бу жўшқин ихтиросини шунча вақтдан буён қаерга яшириб келган экан? Кейин у мулойим оҳангда гапира бошлади:

— Лабонно, азизим, ҳиссиётларингни яширма. Омито сени қоронғу ерларда қидириб юрипти. Сен унга энди ўзингни бутунлайингча намоён қил. Агар унга қалбингда жўш ураётган алангани кўришга имкон берсанг, шунинг ўзи кифоя қилади. Юржигарим, юр мен билан.

Шундан кейин икковлари Омитоникига қараб кетишди.

Иккинчи садҳана¹

Омито тагига газета ёзиб, ҳўл стулда ўтирарди. Столда каттакон бир даста қоғоз ётар ва у эндигина ўзининг машҳур таржимаи ҳолини ёзишга киришган эди. Агар ундан нима учун таржимаи ҳолингизни

¹ Садҳана — ҳаётга муяссар бўлиш.

ёзишга киришдингиз, деб сўрашса, у, ҳаётим худди эрталабки ёмғирдан кейинги Шилонг тоғлари сингари ранг-баранг эканлигини ўзим тасодифан англаб қолдим, деб жавоб қилган бўларди. Бугун у яна ўз ҳаёт мақсадини англаганини ва бу тўғрида ёзмай тура олмаслигини айтган бўларди. Омитонинг фикрича, одамларнинг таржимаи ҳолини ўлимидан сўнг ёзишларига сабаб, киши ҳаёт бўлмаса ҳам, кишилар қалбида абадий яшайди. Омито, бир томондан, Шилонгда истиқомат қилиб турганида ўзини ўлган деб ва ўтмиш ҳаёти гўёки бир руҳ сингари учиб кетган деб ҳисоблар, лекин, иккинчи томондан, ўзининг барҳаётлигини яна ҳам аниқроқ ҳис қиларди. У қуюқ зулмат олдида чароғон ёритилган суратни кўриб турарди. Бундай кашфиётни тасвирламай бўладими? Ахир, камдан-кам одам бундай нарсага муяссар бўлади-да. Одамлар туғилгандан то ўлгунича бамисоли горларда яшовчи кўршапалаклардек зулматда кун кўради.

Ёмғир севалаб ёғарди. Бўрон тинди. Булутлар сийраклаша бошлади.

— Нима иш қилиб қўйдингиз, маши-ма!— деб қичқириб юборди Омито сапчиб стулдан тураркан.

— Нима бўпти, азизим, нима қилиб қўйибман?

— Ғафлатда қолдим! Шримоти¹ Лабонно нима деб ўйлайди энди?

— Шримоти Лабонно бир оз ўйлаб кўрса ёмон бўлмайди. Билиш керак бўлган нарсани билиш керак, шрижутко² Омито нега бунга хижолат бўляпти?

— Шримоти шрижуктонинг фақат хотиржам, эсон-омонлигидан хабар олиб туриши керак. Лекин бахтсизнинг муҳтожлигига келсак, бундан хабар олиш учун сиз борсиз, ҳурматли маши-ма.

— Бундай айиришнинг нима кераги бор, болам?

— Менга кераги бор. Кишидан хотиржамлик талаб қилиш учун ўзинг ҳам унга хотиржамлик бахш эта билишинг керак, агар эвазига бериш учун ҳеч нимаси бўлмаса, унда фотиҳа сўрайдилар. Инсон ци-

¹ Шримоти — аёл кишига мурожаат қилиш расми.

² Шрижутко — эркак кишига мурожаат қилиш расми.

визациясига Лабонно дебилар хотиржамлик олиб кирадилар, маши-малар эса, дуо-фотиҳа берадилар.

— Наҳотки, деби билан машини бир бутун деб билиб бўлмаса? Муҳтожликни яшириш керакмас.

— Бунга шоирнинг сўзлари билан жавоб қайтаришга тўғри келади. Гапларимни изоҳлаш учун шеър керак. Метью Арнольд¹, поэзия — «ҳаёт танқиди» дир деган эди, мен эса, унинг сўзларини бошқача ифода-лаб, поэзия «ҳаёт ҳақидаги шеърий изоҳатлар» дей-ман. Лекин аввало азиз меҳмонимга шуни айтиб қўйишим керакки, ҳозир мен ўқийдиган шеърларни ҳеч қандай шоирлар шоҳи ёзган эмас.

...Пўқ, йўқ!

Нимани истасанг қалбинг-ла полон,

Уни

Ололмайсан қуруқ қўл билан

Ва насиб бўлмагай сенга ҳеч қачон,

Эшигинг тагида йиғлатмоқ гирён.

Уйлаб кўринг, ахир, муҳаббат бойликдир, унинг ихтиросли истаклари — қашшоқнинг нолиши эмас. Агар тангри ўзига сиғинувчи одамни яхши кўрса, ўша одамнинг эшиги тагига келиб хайр-садақа сўрайди.

...Қачон келтирасан марварид, маржон?

Ва гулчамбар учун гулчамбар, ҳайҳот?

Йўл чангида илоҳинг оёқ остига

Гидам тўшаб қўя олмадим наҳот?

Шуниг учун ҳам мен фақат Лабонно-дебидан менга шафқат қилиб, уйимга кирмаслигини сўраган эдим. Ҳеч нарса бўлмагач, унинг тагига нима ёза-ман? Мана бу шилтаси чиққан газеталарними? Ҳам-мадан ҳам ҳозирги ноширларнинг сиёҳ билан қоғоз-ни доғ қилишларидан қўрқаман. Бир шоир шундай деган экан: «Мен қалбимни мафтун этган кишини муҳтожлигимга шерик бўлсин деб чақирмайман —

¹ Метью Арнольд (1822—1888) — инглиз шоири.

мен уни, ҳаётим косаси лиммо-лим тўлиб-тошганда чорлайман».

Муаттар боғ аро фасли баҳор,

Ишқ куртагини мангу олдинг дилингда.

Тунга чўмган дунё кўксига бирдан

Аланга санчилар, минглаб тили бор.

Инсон дастлаб ҳаёт тонгида зоҳидлик қилади. Бу қашшоқлик зоҳидлиги пайтида у оч-яланғоч дарвинш қиёфасида машининг тиззасида ётган бўлади. Бу унинг биринчи садҳанаси, эркалик садҳанаси. Менинг кулбамда зўр бериб шунга тайёргарлик кетяпти. Бу кулбани «машининг уйи» деб атайман деб, қатъий қарорга келдим.

— Азизим, одамнинг иккинчи марта зоҳидлик қилишини тўқислик зоҳидлиги, муҳаббат садҳанаси деймиз, бунда сўл томонингда қиз ўтирган бўлади. Кулбангдаги ҳўл газеталар бу садҳанага халақит бермайди. Ошиқ-маъшўқлик менга насиб бўлмайди деб нега ўзингни-ўзинг ишонтирмоқчи бўласан? Насиб бўлишини биласан-ку.

Жогомайя шу сўзларни айтиб, Лабоннони олиб келиб Омито билан ёнма-ён ўтқазди, унинг ўнг қўли-ни Омитонинг ўнг қўлига қўйди, кейин Лабоннонинг бўйнидан олгин маржонни олиб, икковларининг қўл-ларини ўради-да:

— Қўша қаринглар! — деди.

Омито билан Лабонно биргаликда таъзим қилиб Жогомайянинг хоки пойини кўзларига суртдилар.

— Сизлар ўтира туринглар, — деди Жогомайя, — мен боққа чиқиб гул узиб келаман.

Кейин машинага ўтириб гул олиб келгани жўнаб кетди.

Омито билан Лабонно каравотда сукутда ўтирар-дилар. Ниҳоят, Лабонно Омитога қараб сўради:

— Нега бугун кун билан бормадингиз?

— Бунинг сабаби шу қадар аҳамиятсизки, бугун у тўғрида гапиришга ҳам тилим бормади. Ҳеч бир китобда, ошиқ йигитнинг фақат эгнида плашчи бўл-магани учун ёмғир ёғиб турган пайтда маъшўқаси-

нинг олдига боришдан воз кечибди, деб ёзилмаган. Аксинча, севгили ёрининг дийдорига тўйиш учун ошиқларнинг ҳатто денгиз кечиб ўтгани ҳақида кўп ёзилган. Аммо булар ҳаммаси ҳиссиётга тааллуқли. Мен ҳам шу денгизда сузиб юрибман-ку! Хўш, сиз нингча, ахир бир кун мен бу денгизни сузиб ўтармиканман?

Шу сўздан кейин у ёддан шеър ўқий бошлади:

Сену мен сузмоқчи бўлган томонга,
Сузмагандир асло ҳеч ким ҳеч қачон...
Агар биз чўксамиз, майли чўкайлик,
Қайиқ ҳам одамлар чўксин батамом.

— Бонне, бугун сиз мени кутдингизми?

— Ҳа, Мита. Шариллаб ёғиб турган ёмғир билан бирга доимо оёқ товушингиз эшитилиб турди менга. Назаримда, жуда ҳам олис-олислардан келаётганга ўхшадингиз. Ниҳоят, мана етиб келдингиз.

— Бонне, сизни танимасимдан олдин ҳаётимда каттакон зимистон бўшлиқ бор эди. Ҳаётимда энг ярамас нарса шу эди. Ҳозир бу бўшлиқ лиммо-лим тўлди. Унинг устида шуъла чарақлаб турибди, унинг саҳнида осмон акси мавжланади. Энди шу тўлдирилган бўшлиқ ҳаётимнинг энг гўзал тарафи ҳисобланади. Менинг тўхтовсиз валдирашим лиммо-лим тўлган кўнглим кўлининг ёйилиб бораётган тўлқинларидир. Уни ҳеч тўхтата кўрманг.

— Мита, бугун шу вақтгача нима иш қилдингиз?

— Дилимда сиз бор эдингиз-у, аммо сукут сақладингиз. Сизга бир нима демоқчи бўлган эдим, аммо сўзлар менга бевафолик қилдилар. Ёмғир тинмай қуйиб турарди, мен эса ҳадеб «менга сўз беринг! Менга сўз беринг» деб такрорладим.

...О ажойиб! О беақилона ҳузур
Менга барча нарсадан қийин кўринган эдинг.
Мен сени хом хаёл ҳисоблар эдим,
Бирдан кўксимдан чиққан нафасимдек енгил туюлдинг,
Табассумдек содда,
Ернинг ўзидек қадим!

Қиладиган ишим шу — бировларнинг сўзларини ўзимники қилиб олиш. Агар менда қобилият бўлганда эди, Биддепотининг¹ «Ёмғир қўшиғи»ни музыкага солиб, ўз билгимча ўзгартирардим.

...Биддепоти бўлса дерди: «Билмайман
Кунларим Ҳарисис² қандай ўтажак?»

Мен учун сув билан ҳаводай зарур одамсиз қандай яшай оламан? Лекин бу сўзларга куйни қайдан топаман? Осмонга термулиб, дам сўз сўрардим, дам куй. Шунда тангри осмондан сўз билан куй олиб тушди, лекин йўлда янглишиб қолди-ю, нима сабабдандир, уларни бошқа одамга элтиб берди. Эҳтимол, сизларнинг Рабиндранат Тагорингизга бергандир.

— Рабиндранат Тагорни яхши кўрганлар ҳам уни сизчалик кўп тилга олмайдилар,— деб кулди Лабонно.

— Бугун мен жуда кўп вайсаяпман-а, Бонне? Вужудимда маҳмаданалик бўрони кўтарилди. Агар кайфиятимнинг об-ҳаво маълумоти эълон қилинганда эди, ажиб бир ҳолатда эканлигимдан ҳайратда қолардингиз. Агар биз ҳозир Калькуттада бўлганимизда, ҳеч кучимни аямай сиз билан то Муродободгача чопиб борардим. Лекин нима учун Муродободга деб сўрасангиз, бунга жавоб бера олмаган бўлардим. Оқим олға қараб югуриб кетаётганда, ўзи билан вақтни ҳам худди кўпик сингари илаштириб олиб пишқириб, шошиб боради.

Шу пайт бир сават гул кўтариб Жогомайя кириб келди.

— Лабонно, эркам, бу гуллар билан уни ҳурматла,— деди у.

Бу фақат аёл кишининг ўз дилидаги ҳиссиётини расм-одат шаклида баён қилиши эди, холос. Шаклга муҳаббат — аёл кишининг томир-томирларига сингиб кетган.

¹ Биддепоти Тҳакур — (XIV асрнинг охири, XV асрнинг боши) бангол шоири.

² Ҳари — Вишну тангрисининг эпитетларидан бири.

Омито фурсатни пойлаб туриб, Лабоннонинг қулоғига пичирлади:

— Бонне, сизга узук совға қилмоқчиман.

— Нима кераги бор, Мита?— деб эътироз билдирди Лабонно.

Қўлингизни қўлимга қўйишингиз билан менга қанча кўп нарса ҳада қилганингизни ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман. Шоирлар севимли ёрнинг чеҳрасини нақадар кўп куйлайдилар! Ахир, қўлнинг қўлга тегиши қалб ифодаси-ку. Муҳаббат нафосати, муҳаббат садоқати, юрак дарди, айтилмай қолган ҳиссиётлар — ҳаммаси шу қўл тегиши билан ифодаланади. Узук бармогингизга чирмашиб оларкан, «сиз меникисиз» деган сўзларимни эслатиб туради сизга. Бу сўзлар сизнинг қўлингизда олтин тилида, қиммат баҳо буюм тилида абадий янгрисин.

— Яхши, сизнингча бўла қолсин,— деб розилик билдирди Лабонно.

— Айтаман, узукни Калькуттадан олиб келишадди. Айтинг, кўзи қанақа тошдан бўлсин?

— Ҳеч қанақа. Марвариддан бўла қолсин.

— Жуда яхши. Мен ҳам марваридни яхши кўраман.

МУҲАББАТ ФАЛСАФАСИ

Уларнинг тўйи огроҳаён ойида бўладиган бўлди. Жогомайя Калькуттага бориб, тўй тараддусини кўрадиган бўлди.

— Сиз аллақачон Калькуттага жўнаб кетишингиз керак эди,— деди Лабонно Омитога.— Бедарак бўлиб йўқолиб кетдингиз. Ҳамма иш ҳал бўлди-ку. Қўрқмасдан жўнаб кетаверинг. Энди тўйгача дийдор кўришмаймиз.

— Бу тартиб-қоидаларнинг нима ҳожати бор?

— Бир вақт сиз, бахт малол келмайдиган, енгил бўлиши керак, деб айтган эдингиз, ана шу енгилликни сақлаш учун шундай деяпман.

— Ҳаят доно сўзлар. Сизни шоира деб ўйлардим, энди файласуф бўлиб чиқманг тагин, деб шуб-

ҳаланиб қолдим. Жуда ажойиб фикрларни айтиб-сиз. Енгил нарсанинг енгил бўлиб қолиши учун уриниб кўриш зарур. Шеърнинг ҳижосини енгиллаштириш учун зарур ерларда пауза келиш керак. Биз ҳаддан ташқари хасис бўлганимиз учун, ҳаёт поэзиясида пауза қилмаймиз, натижада ҳижо бузилиб, турмуш қовушмай, оҳағдорлигини йўқотади. Яхши, мен эртагаёқ жўнаб кетаман. Шундай ажойиб кунлардан кейин, бу шу қадар кутилмаган нарсаки, у «Меғҳнаднинг ўлдирилиши ҳақида дoston»да¹ айтилгандек бўлади.

Ва у Яма даргоҳи томон

Бевақт жўнаб кетгани ҳамон.

Майли, мен Шилонгдан кетаман, аммо огроҳаён ойи календардан қочиб кетмайди. Калькуттага борганимда нима иш қилишимни биласизми?

— Нима қиласиз?

— Жогомайя тўй тараддусида юрган пайтда, мен тўйдан кейин келадиган кунларнинг тараддусини кўраман. Эр-хотин бўлишнинг ўзи бир санъат эканлигини ва у санъатни ҳар куни янгиллаб туриш зарурлигини одамлар билишмайди. «Рағҳуванша»да² маҳорожа Ажа Индуматини қандай тасвирлагани эсингиздами, Бонне?

Лабонно санскрит³ тилида ёддан ўқиди:

Эй ишқ санъатида азиз шогирдим!

— Эр-хотин ҳаётида шу муҳаббат мавжуд бўлиши керак. Кўпгина тентаклар эр-хотин бўлиб яшашни оддий жуфтлик деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам тўй ўтгандан кейин бу жуфтликка илтифотсизлик билан қарайдилар.

— Бу жуфтликни сиз қандай тушунасиз, айтиб беринг? Агар сизга шогирд бўлишимни хоҳласангиз,

¹ «Меғҳнаднинг ўлдирилиши ҳақида дoston»ни бангол шоири Майкел Молхушудон Дотто (1824—1873) ёзган.

² «Рағҳуванша» — Калидоснинг достони.

³ Санскрит — қадимги ҳинд адабий тили

биринчи сабоғингизни шу бугун бошлаб қўя қолинг.

— Хўп, эшитинг. Шоир шеърининг ҳажмини, унинг вазини хоҳлаганича тузади. Эр-хотинликни ҳам ихтиёрини вазн билан безамоқ керак. Агар хоҳлаганингизга кўнгил тусаган заҳоти муяссар бўлсангиз, ўзингизни ўзингиз алдаган бўласиз, чунки қимматли буюм жуда арзон бўлиб туюлади. Қийинчилик билан, қимматга тушган нарса кишига шодлик бағишлайди.

— Нимани қиммат деб биласиз, нимани арзон деб?

— Шошманг. Аввал кўз олдимга келган манзарани гапириб бераман. Ганг соҳили. Деймонд Харбор яқинидаги бир боғ. Икки соатда Калькуттага етиб борадиган кичкинагина кема.

— Яна Калькутта керак бўлиб қолдимиз сизга?

— Ҳозир менга Калькутта керак эмас, буни ўзингиз биласиз. Рост, мен кутубхонага қатнайман, ammo китоб ўқигани эмас, шахмат ўйнагани. Мени иш қизиқтирмаслигини, ишга ҳушим йўқлигини адвокатлар тушунишади. Иноқлик билан яхшиликча ҳалқилинадиган иш чиқиб қолгудай бўлса, менга оширишади. Лекин маош учун эмас, иш учун қилинадиган ишнинг қанақа бўлишини тўйдан кейин уларга кўрсатиб қўяман. Манго мевасининг ўртасида данаги бўлади. У ширин эмас, қаттиқ, еб ҳам бўлмайди, лекин шу данакдан янги мева униб чиқади. Калькутта деган тошдек қаттиқ қобиқнинг нимага кераклигига энди тушунгандирсиз?

— Тушундим. Ундай бўлса, у менга ҳам керак. Мен ҳам Калькуттага боришим керак экан.

— Нега бўлмас экан? Лекин томошага эмас, иш қилгани бориш керак.

— Қандай ишга? Виждонан, текин иш қилганими?

— Йўқ, бунақа ишни иш деб ҳам бўлмайди, дам олиш деб ҳам, бу бемаънилик. Агар истасангиз, қизлар коллежида дарс беришингиз мумкин.

— Ҳа, истайман. Кейин нима бўлади?

— Мен Ганг соҳилини аниқ тасаввур қилиб ту-

рибман. Дарёнинг нишоб соҳилида банъяннинг сиртки илдизлари диккайиб турибди. Дҳонопоти¹ Цейлонга кета туриб Ганг дарёсидан сузиб ўтганда ана шу банъяннинг ёнига сузиб келиб, шу дарахт остида овқат пишириб еган бўлса ҳам ажаб эмас. Банъяннинг ўнг томонида ҳамма ёғи торс-торс ёрилиб, қурбақа ўти қоплаб кетган, йўлкасига тош терилган ярим хароба пристань бор. Пристань олдида яшил ва оқ бўёқ билан бўялган енгил қайиқчамиз турибди. Ҳаворанг байроқчага оқ бўёқ билан қайиқнинг номи ёзилган. Номи нималигини сиз айтинг.

— Айтимайми? «Митали»².

— Ҳа, худди «Митали»нинг ўзи. Мен «Шагори»³ деб ўйловдим ва бу номни топганимдан фахрланувдим. Бироқ сиз ютиб чиқдингиз. Боғ ичида кичкинагина кўрфаз бор, унинг бир соҳилида менинг уйим, иккинчи соҳилида сизнинг уйингиз бор.

— Сиз ҳар куни қайиқда кўрфаздан сузиб ўтасиз, мен доимо чироқни дераза олдида қўйиб қўяман.

— Биз хаёлан сузиб ўтамиз, аслида тахта кўприкдан юрамиз. Сизнинг уйингиз «Маноши»⁴ деб аталади, менинг уйимга сиз от қўйинг.

— «Дипок»⁵.

— Худди ўзи. Мен қандилни уйимнинг томига қўйиб қўяман. Биз учрашадиган оқшомда у қизил шуъла бериб ёнади, жудолашув кечаси ҳаворанг шувъла бериб ёнади. Ҳар куни Калькуттадан қайтиб келиб сизнинг хатингизни кутаман. Агар кечқурун соат саккизгача олмасам, шўр пешонамга лаънат ўқиб, Бертран Расселнинг⁶ «Мантик»ини ўқишга уриниб кўраман. Таклиф этилмагунча ҳеч вақт сизнинг олдингизга бормайман — шу қонунга амал қиламиз.

— Мен ҳам шундай қиламанми?

¹ Дҳонопоти — қадимий ҳиндларнинг «Дҳонопоти билан Фуляра ҳақида афсона»сининг қаҳрамони.

² Митали — дўстлик, тотувлик.

³ Шагори — баҳрия, денгиз қизи.

⁴ Маноши — оқида.

⁵ Дипок — қандил.

⁶ Бертран Рассел — ҳозирги замон инглиз файласуфи.

— Шу қонунга амал қилганингиз яхши, лекин аҳён-аҳёнда сиз бу қонунни бузсангиз ҳам ёмон бўлмайди.

— Агар бу қонунни бузиш қонун бўлмаса, ўйингиз не аҳволга тушади? Унда яхшиси чодра ёллинганим дуруст.

— Майли. Лекин менга таклифнома керак. Бу номада биронта шеърдан уч-тўрт сатр ёзилган бўлса-ю, бошқа ҳеч нарса бўлмаса ҳам майли.

— Мен-чи, таклифнома олмаيمانми? Ё бунга муносиб эмасманми?

Мен сизни ойда бир марта, янги ой туғилган кечаси, яъни ой ўн тўрт кунлик бўлиб, тулишганда таклиф қиламан.

— Энди сеvimли шогирдингизга таклифномангиздан намуна кўрсатинг.

— Жоним билан.

Омито чўнтагидан хотира дафтарини олиб, ундан бир варақ йиртди-да, ёза бошлади:

...Боғимда шохларни қучиб ўт,
Жануб денгизининг шамоли.
Етишгач висолин соати
Севиклим чорлар ўз ёнига
Шунда сен оҳиста эсиб ўт,
Жануб денгизининг шамоли!

Лабонно қоғозни унга қайтиб бермади.

— Энди сиз ўз хатингиздан намуна кўрсатинг,— деб сўради Омито,— нималарни ўрганганкинсиз, кўрайлик.

Лабонно қоғозга ёзмоқчи бўлган эди, лекин Омито эътироз билдирди:

— Йўқ, менинг хотира дафтаримга ёзасиз!

Лабонно Жаядевадан ёд билганини санскрит тилида ёзди.

Мита, сен — ҳаётим, сен — хазинамсан.
Сен умрим денгизин дурри яктоси.

— Қизиқ бўлди,— деди Омито хотира дафтарини чўнтагига соларкан,— мен аёл кишининг шеърини

ўқиб берган эдим, сиз эркак кишининг шеърини ўқидингиз. Бу-ку тушунарли. Хоҳ шимувль¹ дарахти бўлсин, хоҳ бакул² дарахти, барибир, бир хилда ёнади.

— Таклиф қилиш тамом бўлди,— деб унинг сўзини бўлди Лабонно,— бу ёғи нима бўлади?

— Осмонда юлдузлар чарақлай бошлади. Ганг сатҳи тошқиндан қалқиб кўтарилади. Тамарискзорда³ шамол гувуллади, сув қари баньян дарахти илдизига келиб шалп-шулп урилади. Сизнинг уйингиз орқасида сатҳи нилуфар билан қопланган ҳовуз бор. Унинг нишоб бўйида ўтириб олибсиз, ювиняпсиз, сочингизни тарайсиз. Кийимингиз ҳар куни янги рангда бўлади. Мен олдингизга кета туриб, кийимининг туси бугун қанақа бўларкин деб ўйлайман. Бизнинг тайинлик учрашиш жойимиз бўлмайди. Гоҳ чампак дарахти остидаги текис майдончада, гоҳ уйнинг томида, гоҳ Ганг бўйида учрашамиз. Ганг дарёсида ювиниб олиб, эғнимга оқ муслин дҳоти билан чодра, оёғимга фил суяги билан безатилган сандал кияман. Уйингизга келиб, сизни палос устида кўраман. Олдингизда кумуш баркашда бир шода чиройли гул ётган бўлади, идишда сандал пастаси⁴, бурчакда хушбўй ҳид тарқатувчи дуд бурқсаб туради. Пужа⁵ байрами вақтида ҳеч бўлмаганда икки ойга саёҳатга кетамиз. Лекин икковимиз икки томонга: сиз тоққа кетсангиз, мен денгизга кетаман. Мапа, эр-хотин бўлиб яшашнинг қўш подшолик асосларини баён қилиб бердим. Энди сиз нима дейсиз?

— Мен қабул қиламан.

— «Қабул қилиш» билан «маъқул топиш» ўрта-сида фарқ бор.

¹ Шимувль — тут дарахти.

² Бакул — бутун Ҳиндистонга тарқалган қишин-ёзин яшил бўлиб турадиган дарахт, гули оппоқ ва хушбўй бўлади.

³ Тамариск — майда, тангасимон япроқли паст бўйли дарахт.

⁴ Сандал пастаси — ёғочи хушбўй сандал дарахтидан қилинади.

⁵ Пужа — сентябрнинг охири, октябрнинг бошларида Кали маъбудаси шарафига ўтказиладиган байрам.

— Агар сизга керак нарса менга керак бўлмаса, мен қаршилик қилмайман.

— Сизга керак эмасми?

— Ҳа. Сиз бир вақтнинг ўзида ҳам ёнгинамдасиз, ҳам бениҳоя узоқдасиз. Аллақандай қонун-қоидалар ёрдами билан бу масофани сақлашга уринишимдан фойда йўқ. Сизнинг олдингизда уяладиган ҳеч нима йўқ. Шунинг учун, эр-хотин бўлиб яшашда икки соҳилда икки уй бўлиши мен учун хавfli эмас.

Омито стулдан ирғиб турди-да, қичқириб юборди.

— Мен мағлубиятга учрашни истамайман, Бонне! Йўқолсин боғим! Калькуттадан бир қадам ҳам силжмайман! Ниронжон конторасининг юқори қаватидан етмиш беш рупияга уй ижарага оламан. Уша ерда биз бирга яшаймиз. Ҳиссиёт оламида масофа деган нарса бўлмайди. Бир ярим метрли кенг тўшакнинг чап томонида сизнинг «Маноши» деган қароргоҳингиз, ўнг томонида менинг «Дипок» деган қароргоҳим бўлади. Шарқ томондаги девор олдида ойналик жавон туради, ойнада сиз билан менинг аксим кўришиб туради. Ғарб томондаги девор олдида — китоб шкафи бўлади. У қуёшни тўсиб туради, бу шкафга икки китобхонанинг кутубхонаси жойлашган бўлади. Хонанинг шимолий томонига диван қўйилган бўлади. Мен шу диваннинг бир бурчагига ўтираман-да, чап томонимдан бўш жой қолдираман. Сиз мендан икки қадам нарида кийим иладиган қозиқ олдида турасиз. Мен титроқ қўлларим билан сизга таклифнома узатаман. Унда шундай сўзлар ёзилган бўлади.

Севгилим кўзига кўзларим тушган чоқ,

О денгиз шамоли,

Бизнинг уй устидан оҳиста эсиб ўт,

Порласин жамоли.

— Ҳўш, бу ёмон шеърми, Бонне ?

— Ҳеч-да, Мита. Лекин уни қаердан топдингиз?

— Дўстим Нильмадҳобнинг дафтаридан ўқиб олган эдим. Уша вақтларда у ҳали кимга уйланишини билмасди. Лекин уйланишни орзу қилиб, инглиз шеърини Калькутта вазнига солган. Уша пайтда мен ҳам бу ишга иштирок этган эдим. У иқтисод магис-

три бўлди, ўн беш минг рупиядан маош оладиган бўлди ва ўн саккиз тола¹ қиммат баҳо буюми бор қизга уйланди. Ниҳоят, йигит билан қизнинг кўзлари учрашди, жануб шамоли ҳам эсиб турди-ю, лекин шеър ҳам даркор бўлмай қолди. Энди, агар унинг ўртоғи бу шеърни ўзиники қилиб олса, бунга у ҳеч эътироз билдирмайди.

— Сизнинг томингиз устидан ҳам жануб шамоли эсиб туради, лекин хотинингиз сиз учун ҳамиша янги бўлиб қолармикан?

Омито муштини столга гурсиллатиб уриб қичқириб юборди:

— Қолади! Қолади! Қолади!

Қўшни хонадан Жогомайя шошганича чиқиб келиб сўради:

— Нима қолади, Омито? Лекин кўриб турибман, столим соғ қолмайдиганга ўхшайди.

— Ер юзида нимаики абадий бўлса ҳаммаси қолади. Хотиннинг абадий янги бўлиши — сийрак учрайдиган ҳодиса. Лекин юз минг ҳодисадан биттаси пешонага ёзилган бўлса, ҳамма вақт янги бўлиб қолади.

— Бизга мисол келтир.

— Вақти келганда айтаман.

— Ҳали-бери бўлмайдиганга ўхшайди. Унгача, қани, овқатга юринглар.

с у н г г и о қ ш о м

Овқатдан кейин Омито шундай деди:

— Маши-ма, эртага Калькуттага кетаман. Ҳамма ёр-дўстларим, қариндош-уруғларим мени бутунлай қишлоқи бўлиб қолди деб хавотир олишяпти.

— Сени салга ўзгариб кетаверади, деб ўйлашадими улар?

— Албатта. Бўлмаса, дўст бўлиб, қариндош бўлиб қаёққа боришди? Лекин бу билан мени салга

¹ Тола — Ҳиндистонда бир юз саксон граммга тўғри келадиган оғирлик ўлчови.

ўзгарадиган одам, ҳозир қишлоқи бўлиб қолган деб ўйлаш нотўғри бўлади. Мендаги ўзгариш — кичик ўзгариш эмас, албатта. Бу ўзгариш бутун бир даврни ташкил қилади, у эски турмушнинг хотимасидир. Пражапати¹ сийнамда аллақандай бир янгилик уйғотди. Маши-ма, рухсат этсангиз, Лабонно билан сайр қилиб келсак. Кетишим олдидан икковимиз биргаликда Шилонг тоғларига сиғиниб келайлик.

Жогомайя рухсат берди. Омито билан Лабонно қўл ушлашиб, ёнма-ён юриб кетишди. Кимсасиз сўқмоқ йўл ёқасидан пастга қараб қалин ўрмон бошларди. Бир ерда, ўрмон хиёл сийраклашган жойда икки тоғ орасидаги дарбанд ердан осмон кўриниб турарди. Гўё осмон ботиб бораётган қуёш нурига тўлган кафтини узатиб турганга ўхшарди. Омито билан Лабонно юзларини ғарб томонга ўгириб шу ерда тўхтадилар. Омито Лабоннонинг бошини кўксига босди. Лабоннонинг сузук кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Қизғиш осмон бўйлаб ёқут ва зумрад нур таралди. Ҳамма ёқда сийрак булутлар орасидан мовий осмон шундай ярақлаб кўриниб турардики, гўё фақат ўша ерда, яъни ўлик оламда чинакам шодлик мавжудга ўхшар, гўё боқийларнинг ўшал элидан ноаниқ бир мусиқий куй эшитилаётганга ўхшарди. Аста-секин зулмат қуюқлаша борди, чарақлаб очилган осмон, худди гуллар тунда висолини беркитиб олгандай, ранг-баранг гул япроқларини гуж қилиб олди.

— Кетайлик, — деб пичирлади Лабонно. Кетиш фурсати келганини сезган эди у. Омито бунга тушунди-да, ҳеч нима демади. У Лабоннони бағрига босди, сўнг улар аста-секин юриб орқага қайтдилар.

— Мен эртага эрталаб жўнаб кетишим керак, — деб гап бошлади Омито, — кетар чоғимда олдингизга келмайман.

— Нега?

— Ҳаётимиз тарихининг Шилонг тоғларидаги бо-би айни муддао жойда тугади. Бу биринчи боб эди, жаннатга бағишлаб куйланган дебоचा эди.

Лабонно индамади. У Омитонинг қўлини маҳкам

сиққанча кетиб борарди, кўксига қувонч ҳислари билан мунгли фарёд қоришиб кетган эди. Тасаввур қилиш қийин бўлган бундай яқинликка энди у ҳеч қачон муяссар бўлолмаслигини яхши биларди. Уларнинг «назари хайр»лари ғоят муқаддас дақиқада содир бўлди, бироқ бу «назари хайр»дан сўнг Лабоннони гўшангага бошлаб кирмайдилар. Унинг охирги пронамини, учрашув ва видолашув пронамини бажо келтиришигина қолади. Ҳозир у Омитога жуда ҳам пронам қилгиси ва «Сен мени бахтиёр қилдинг» деб айтгиси келди-ю, лекин бу ишни қилмади.

Улар уйга етиб қолай деганларида Омито сўраб қолди:

— Бонне, сўнгги сўзларингизни менга шеър билан баён қилингки, ёдда сақлаб қолиш осон бўлсин. Нималарни ўйлаётган бўлсангиз, шуни айтинг.

Лабонно бир оз сукутдан кейин ёддан шеър ўқий бошлади.

...Мен сенга бахт ато қилмайман,
беражакмен фақат озодлик,
Бу туннинг нурли ҳам кўп узоқ,
бурчида қолдирай, топ шодлик.
Шон-шухрат ғамидан ҳам кечиб
на кулги ва на ёш тўқар кўз,
На қистов, ёлвориш, на миннат
на журъат, на ёмон, қўпол сўз,
Мен фақат озодлик қолдирай,
ўзимдан воз кечиб ёниб жон.
Бўлмагай бошқа ҳеч тортиғим,
Фақат шу, фақат шу армуғон!..

— Керакмас, Бонне! Бугун сиз буни айтмаслигингиз керак эди, асло буни эмас. Ҳозироқ айтган шеърингизни қайтиб олинг.

— Нега бунча қўрқиб кетдингиз, Мита? Бу ўтда тобланиб мусаффо бўлган муҳаббат-ку. У бахт талаб қилмайди. Ўзи эркин ва эрк бахш этади. Унинг оқибатида на меъдага тегиш ва на зеркиш бўлади.

— Лекин, бу шеърни қаёқдан топганингизни билгим келяпти.

— Бу шеър Рабиндранат Тагорники.

¹ Пражапати — яратувчи тангри Бараҳма эпитети.

— Буни мен унинг биронта ҳам китобида учратмаган эдим.

— Бу шеър босилмаган.

— Бўлмаса, қаёқдан олдингиз уни?

— Отамни устоз деб ҳурматловчи бир йигитни билардим. Отам унинг ақлини озиқлантирарди. Аммо у йигитнинг қалби оч эди. Шунинг учун у бўш вақтларида Рабиндранат Тагор асарларига мурожаат қилар ва унинг шеър дафтарларидан сиқимлаб эҳсон оларди.

— Кейин у эҳсонини сизнинг оёқларингиз остига олиб келиб қўярмиди?

— Унақанги беодоб эмас эди у. Шеърларни мен беҳосдан кўриб қолишим мумкин бўлган жойларга қўйиб кетарди.

— Сизнинг эса унга раҳмингиз келармиди?

— Ҳеч фурсат тўғри келмади. Лекин мен худога ёлвориб, у йигитга шафқат қилишини сўрардим.

— Мен аминманки, сиз ўқиб берган шеър ўша бахтсиз йигитнинг фикрларига ҳамоҳангдир.

— Ҳа, албатта.

— Нега энди бу шеърни келиб-келиб бугун эслаб қолдингиз?

— Қандай деб айтсам бўларкин? Бу шеър билан бирга яна бошқа бир лавҳа ҳам бор эди. У ҳам бугун эсимга тушиб қолди. Лекин нега эканлигини ўзим ҳам билмайман.

О менинг гўзалим! Кўз ёшлар —
Нигоҳинг нуруни сўндирмиш.
Сен ўзинг ташлаган лаҳча чўғ
Кўксингда аланга ундирмиш.
Энди-чи, аламнинг тим қора
Елқини дилингда ҳукмрон,

У мафтун кўнгилдан қувилмиш
Ҳам орзу, ҳам умид, ҳам армон...
Шафқатсиз ўт ичра айрилиқ
Гуллари очилмиш кўп хандон!

Омито Лабоннонинг қўлини қўлига олиб туриб сўради:

— Бонне, нега энди бугун ўша йигит иккимизнинг орамизга кириб олди. Бу рашк эмас, йўқ, мен рашкни тан олмайман, лекин вужудимни аллақандай қўрқув ҳислари чулғаб оляпти. Айтинг-чи менга, нега энди, келиб-келиб худди шу бугун бу шеърлар эсингизга тушиб қолди?

— У бизникидан қайтиб келмас бўлиб чиқиб кетган куни, унинг ёзув столи устидан шу икки шеърни топиб олган эдим. Булардан ташқари, Рабиндранат Тагорнинг яна бошқа босилмаган бир дафтар шеърлари ҳам бор экан. Бугун мен сиз билан видолашман, балки шу сабабдан эсимга шу видолашув шеърлари келгандир.

— Наҳотки, у видолашув билан бу видолашувнинг фарқи бўлмаса?

— Нима десам бўларкин? Бунга изоҳнинг ҳожати йўқ. Шу шеърлар менга ёқиб қолган эди, шу сабабдан сизга ўқиб бердим. Менинг фикримча, бундан бўлак сабаб ҳам бўлмаса керак.

— Бонне, одамлар Рабиндранат Тагорнинг асарларини мутлақо ёддан чиқариб юборганларидагина, у асарлар ўзларининг чинакам бадиийлигини намоён қилади. Шунинг учун ҳам мен унинг шеърларини ёд ўқийман. Шуҳрат осмонни намлик билан булғовчи туманга ўхшайди.

— Биласизми, Мита, хотинлар ўзлари учун қадрли бўлган нарсани дилларида сақлайдилар ва уни одамларга кўрсатмайдилар: улар имконлари борича, сотувчининг айтганини берадилар-у, ҳеч қачон савдолашмайдилар.

— Ундай бўлса, умидим бор экан, Бонне. Мен ўзимнинг бозор баҳом тамғасини йўқ қиламан-да, гурур билан сиз қўйган баҳонинг катта тамғасини қабул қиламан.

— Биз етиб келдик, Мита. Энди йўлимиз поёнига етгани тўғрисида сизнинг шеърингизни эшитишни истайман.

— Хафа бўлманг, Бонне, мен Рабиндранат Тагорнинг шеърларидан ўқиб бера олмайман.

— Нега хафа бўларканман?

— Мен бир шоир топдимки, унинг услуби...

— Доим шу тўғрида гапирасиз. Унинг китобини юборишларини сўраб Қалькуттага хат ёздим.

— О, шўрим қурсин! Унинг китоблари! Унинг нуқсонлари кўп, аммо у ҳеч қачон китобини босиб чиқармаган. Сиз мен орқали оз-оздан унинг асарлари билан танишишингиз мумкин, акс ҳолда...

— Хотиржам бўлинг, Мита, мен ҳам уни сиздек тушунсам керак деб ўйлайман. У менинг ҳам шоирим бўлади.

— Қандай қилиб?

— Ўз дидим билан ўрганган нарсам — ўзимники бўлади, сизнинг дидингиз билан ўрганганларим ҳам меники бўлади. Мен уни икки қалбдан ҳосил бўлган ҳовучим билан қабул қилиб оламан. Сизнинг Қалькуттадаги кичкинагина хонангизда, китоб шкафида икки шоирнинг шеърларини сақлайман. Қани энди сиз ўз шеърингизни ўқинг.

— Менинг гапиргим келмай қолди. Мулоҳазалардан ҳаво ҳам айниб қолди.

— Ҳеч айнигани йўқ-да. Ҳаво жуда яхши.

Омито сочини пешонасидан орқага қайириб ташлаб, зўр ҳарорат билан бошлади:

Тоғ чўққиси узра узоқсан гўзал,
Тонгда нур сочувчи Чўлпон, қил нигоҳ.
Тун охирлаб бориб, тонг отар маҳал
Гумроҳларга ўзинг бўлғил раҳнамо.

Биласизми, Бонне, ой ёлғизликдан чўлпон юлдуз-
ни ёнига чорлаяпти. У зерикапти.

Еру осмон чети қўшилган бир жой,
Узоқ тун кўксига заиф, ожиз нур.
Мен уйқуга тўймай, кеч қолган бир ой
Ожиз нур изи ҳам менинг изимдур.

Уни мудроқ босган, шуъласи хира, қоронғиликни зўрға ёриб ўтади. У шундан хафа. У кундалик оддий ҳаёт гирдобига тушиб қолган ва ундан қутилишга уриниб, кечаси билан бир нималарни гўлдираб чиқарди. Қандай юксак ғоя! Буюқ ғоя!

Мен тахт қурган жойим нурсиз биёбон
Бу ерда уйқунинг дашти бепоён
Созимни чертамен уйқу босган он
Уйқумни қочирса зора бу фиғон...

Бироқ шундай енгил ҳаётнинг юки ниҳоятда оғир.
Қуриб бораётган дарё эринибгина, зўрға оқса, ту-
бида ахлат тўпланиб қолади. Қимки ожиз бўлса, ўз
устида ғамхўрлик қила олмайди. Шунинг учун ой
дейдики:

Уйқусираб аста кезаман чарчоқ
Мана йўлим тугаб қолмишдир, бироқ,
Босинқирагандек гапларим тўмтоқ,
Гўё қўл-оёқда ечилмас тузоқ.
Гўзал тонг юлдузин чорлайман ҳамон,
Кел тезроқ! Кутмагил тонг нури
Сен менга қайтаргил уйғонганим он
Тушимда йўқотган оҳангим!

Лекин бу ҳорғинликни хотима деб бўладими? У
сознинг бўшашган торларини таранглашни умид
қилади, унинг қулоғига уфуқ ортидан аллакимнинг
оёқ товуши эшитилади.

Гўзал тонг юлдузин чорлайман ҳамон,
Кел тезроқ! Кутмагил тонг нури
Сен менга қайтаргил уйғонганим он
Тушимда йўқотган оҳангим!

У қутулишга умид боғлаган. У уйғонаётган олам-
нинг даҳшатли дағдағасини эшитади ва буюк йўл
хабарчиси қўлида чироқ билан намоён бўлиб дейди:

Жаҳаннам қаъридан кўтариб оҳанг
Тонг пайтида унга овоз бахш этсанг!
Зимистон қаърида сўндику оҳанг
Тонг пайти туғилсин, бер унга жаранг!
Қайта кўздан уйқу бўлмишдур йироқ
Борлиқнинг ташвиши ғавғо қилган жой
Созимни оламан, у доим уйғоқ
Мен эсам, уйқудан тураётган ой.

Бу бахтсиз ой — менман. Эртага эрталаб жўнаб кетаман, аммо мендан кейин ўрним ҳувиллаб қолишни истамайман. Ҳаётимнинг энг зулмат гўшасини тонг палласида гўзал чўлпон юлдузи ёритади. Бу шеърда тонг билан кириб келувчи қатъий умид, қувончли ғурур муҳайё. Бу сизнинг Рабиндранат Тагорингизнинг қайси ҳам бир даврга тааллуқли бўлган кўнгил бўшлиқ билан зорланувчи шеърлари эмас.

— Нега аччиғингиз чиқади, Мита? Менинг ўз дидим бор. Агар у сизнинг дидингизга ёки бошқаларнинг дидига ўхшамаса, мен айбдорманми? Сизга сўз бериб айтаманки, агар етмиш беш рупияга ижарага олмоқчи бўлган хонангизда мен учун ҳам жой топилса, сизнинг шоирларингизнинг шеърларини тинглайман ва ўз шоирларимнинг шеърларини зўрлаб тикиш-тирмайман.

— Бу тўғри эмас. Эр-хотин бўлгандан кейин бир-бирининг зулмига чидайди.

— Сиз менинг дидимдаги нарсанинг зулмига чидай олмайсиз. Сиз, эркаклар ўзларингиз таклиф қилган одамлардан бўлак ҳеч кимни айш-ишратларингизга қўйингиз йўлатмайсиз, мен бўлсам ҳар қандай меҳмонни ёруғ юз билан кутиб оламан.

— Бу баҳсни бекор бошладим. У сўнги оқшомимизнинг хуснини бузди.

— Ҳеч-да. Айтилиши зарур бўлган нарса тўғри айтилса, чинакам гўзаллик ўз тусини йўқотмайди. Уртамиздаги муносабат гўзаллиги ҳам ана шундай. Унинг бардош кучи бениҳоят.

— Оғзимда маза йўқ — бунга барҳам бериш керак. Лекин бунинг учун бангол шеърлари тўғри келмайди. Инглиз шеърлари ғайратимни пасайтиради. Ватанимга қайтиб келганимда бир қанча вақтгача ўқитувчилик қилган эдим.

— Бизнинг ғайратимиз, — деди кулиб Лабонно, — инглиз хонадониди асраладиган итни эслатади. У ит дҳоти қатларининг ҳилпираганини кўриб, уни ким кийганидан қатъи назар, ириллай бошлайди. Ливрея кийган одамни кўриши билан дарров думини жилпанглатади.

— Жуда тўғри! Иштиёқ туғма бўлмайди. Кўпинча уни талабга биноан яратадилар. Болалигимиздан инглиз адабиётига ҳавас қўйишни миямизга қўйиб келдилар. Шунинг учун уни на ҳақоратлашга, на мақташга журъат эта оламиз. Майли, ҳечқиси йўқ! Бугун Нибарон Чокробортининг шеърлари ўқилмайди, бугун фақат инглиз шеърлари таржимасиз ўқилади!

— Йўқ, йўқ, Мита, қўйинг ўша инглизча шеърларингизни. Инглиз тили уйда, ёзув столи олдида ўтирганда ярашади. Бугун бизнинг энг сўнги кечки шеърларимиз ёлғиз Нибарон Чокробортиники бўлиши керак.

Омитонинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Яшасин Нибарон Чокроборти! — деб қичқириб юборди у. — Ахийри, у боқий бўлди-я. Бонне, мен уни сизга сарой шоири қилиб қўяман: у сиздан бошқа ҳеч кимдан инъом олмайдиган бўлади.

— Бунга у тўла қаноат қилармикин?

— Агар қаноат қилмаса қулоғидан бураб, эшикка олиб чиқиб ташлайман.

— Хўп, яхши. Бу тўғрида кейин гаплашармиз. Энди сизнинг шеърларингизни тинглашга имкон беринг.

Менинг билан тоқатли эдинг сен
Кеча кундузлар!

Тақдирим йўлида чанг-тупроқ
Садоқат-ла изинг сақлайди...
Айрилиқ ниҳоят ўтган чоқ...
Кунлар ҳам тобора қисқароқ
Таъзимимни қилиб армуғон
Қолдириб кетайин кўп йироқ...
Гина йўқ!..

Неча бор бефойда кучаниб
Чирик умр машъалин ёқолмай
Ноумидлик аччиқ тутуни
Бўшлиқда тарқалди из қолмай...
Неча бор бўлмаган ҳеч манзур
Кеча манглайига бу олов,
Белгилар қўймоққа берди зўр!
Бугун-чи, келиб кўр, кўр мана

Қурбон жой шуъладан кўп мағрур!
 Бу равшан қурбонни қабул эт
 Куннинг сўнгида,
 Бу қурбон эзгулик бўлғайдур,
 Қабул эт менинг ҳам таъзимим —
 Ҳаётим худоса — меваси
 Бу мендан!
 Чароғон ўлкангда,
 Равшан тахт авжида
 Сабр ила шундай бир иш қилки,
 Таъзимим
 Мустажо этилсин.
 Бу менинг —
 Энг чуқур таъзимим!

ТАШВИШ

Бугун эрталабдан бошлаб Лабоннонинг қўли иш-га бормади. У сайр қилишга ҳам чиқмади. Омито Шилонгдан жўнаб кетиш олдидан бир-биримиз билан учрашмаганимиз маъқул, деб айтган эди. Бу ташвиш икковларининг зиммасига тушди, чунки Омито Лабоннонинг кунда сайр қилиб юрадиган йўлидан ўтиши керак эди. Лабоннонинг ўша йўлга жуда чиққиси келган бўлса ҳам, бу истакдан воз кечишга ўзини мажбур қилди. Жогомайя ҳар доим барвақт турар, таҳорат олиб, худоларга иона қилиш мақсадида боққа гул тергани чиқиб кетарди. Лекин бугун Лабонно, Жогомайя боққа чиқмасдан олдин уйдан чиқиб эквалинт дарахти тагига бориб ўтирди. У ўзини ва бошқа кўрган кўзни алдаш мақсадида бўлса керак, қўлига иккита китоб ушлаб олган эди. Китоблар очиқ, аммо орадан бирмунча вақт ўтиб кетган бўлишига қарамай, саҳифалар варақланмасди. Унга ички бир овоз, умрининг буюк байрами кеча тамом бўлганини таъкидларди. Бугун эрталабдан бошлаб харобакор даракчи осмонни булут ва шуъла билан мусаффо қилишга киришган эди. Омито — доимий қочоқ, агар у кўздан ғойиб бўлса, мутлақо бедарак бўлиб ғойиб бўлади, деб ишонган эди Лабонно. У

шундай одамки, йўл-йўлакай бир нималарни ҳикоя қилиб боради, эртасига эрталаб эса ҳикоянинг ипи узилади-ю, йўловчи кўздан ғойиб бўлади. Шунинг учун Лабоннога ўз ҳикояси абадий тугалланмай қоладигандай туюларди. Бугун шу тугалланмаслик азоби эрталабки қуёш нурида, бевақт ҳижрон алами эса нам ҳавода муҳайё эди.

Бироқ ҳеч қутилмаганда, соат тўққизда Омито:

— Маши-ма, маши-ма!— деб қичқириб уйга отилиб кириб келди.

Жогомайя эрталабки тоат-ибодатини қилиб қазноқда гивирсиб юрган эди. Бугун унинг ҳам авзои бузуқ эди. Омито маҳмаданалиги, шўхлиги, кулгилари билан кўпдан унинг уйини тўлдирган ва меҳрибон қалбига ором бағишлаган эди. Унинг жўнаб кетишини ўйлаб эрталабдан бери дили сиёҳ бўлиб юрган эди. Гуллар ҳам ёмғир томчилари остида худди шундай бошларини эгиб хомуш бўлиб қоладилар. Жогомайя бу жудоликдан ташвишга тушиб, Лабоннони уй-рўзгор ишларига кўмаклашишга ҳам чақирмади. Лабоннонинг одам кўзидан йироқда, ёлғиз ўзи қолиши кераклигини тушунарди у.

Лабонно Омитонинг овозини эшитиб сапчиб ўридан турди. Тиззасида ётган китоблар тушиб кетган бўлса ҳам, пайқамади. Худди шу пайт Жогомайя қазноқдан югуриб чиқиб сўради:

— Нима бўлди, Омито? Осмон узилиб ерга тушдими?

— Ҳа, осмон узилиб ерга тушди. Юкларимни жўнатган эдим, машина ҳам тайёр турган эди. Менга хат йўқмикин деб почтага кирдим. Қирсам — телеграмма келибди.

Омитонинг ранги-рўйини кўрган Жогомайя ваҳимага тушиб сўради:

— Хуш хабар бўлса керак, албатта?

Лабонно уйга кирди. Омито хомуш қиёфада деди:

— Бугун кечқурун синглим Сисси, дугонаси Кети Миттер ва унинг акаси Норен билан бу ерга келишаркан.

— Нимасидан ташвишланасан, ўғлим? Иппод-

ромга яқин ерда бўш уй бор деб эшитдим. Улар учун квартира топа олмаганимда ҳам меникида бўш жой топилиб қолар.

— Буни ўйлаётганим йўқ, маши. Ўзлари телеграф орқали меҳмонхонадан жой заказ қилишибди.

— Нима бўлса ҳам, сени ўша вайрона кулбангда кўришлари яхши эмас. Бу телбаликларинг учун бизни айбситишлари мумкин.

— Йўқ, маши-ма, мен жаннатимдан жудо бўлдим. Мен нобон осмоним билан видолашаман. Ўзим учун монанд бўлган оддий каравотимда ухлашдан энди маҳрумман. Энди меҳмонхонанинг ниҳоятда яхши жиҳозланган номерига кўчиб ўтишимга тўғри келади.

Унинг гапларида айтарли ҳеч нима йўқ эди, лекин шундай бўлса ҳам Лабоннонинг ранги қумдай ўчиб кетди. Шу топгача у ҳеч қачон ўзининг Омитога тенг-тенгмаслигини, ораларида қанчалик фарқ борлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Энди буни бир оннинг ўзида пайқаб олди. Омитонинг бугун Калькуттага жўнаб кетишида ҳеч қандай қўрқинчли жудолик шарпаси кўринмасди. Лекин, энди Омитонинг меҳмонхонага кўчиб ўтишга мажбур эканлигини эшитиб, Лабонно икковлари хаёлларида яратган ўйнинг энди ҳеч қачон аниқ бир шаклга кира олмаслигини сизди.

Омито Лабоннога бир қараб қўйиб, Жогомайяга деди:

— Мен меҳмонхонага бораманми, жаҳаннамга бораманми, барибир, ҳақиқий маконим сизнинг уйингиз бўлиб қолади.

Сисси билан унинг дўстлари шаҳардан ёмон ниятда келишаётганини Омито биларди. Уларнинг бу ерга келмаслиги учун турли хил режалар ҳам тузган эди. Лекин яқиндан бери унинг номига ёзилган хатлар Жогомайяникига кела бошлади. У пайтда Омито бунинг оқибати ёмон бўлишини ўйлаб кўргани ҳам йўқ эди. Омито ҳис-туйғуларини сир тута олмас, балки ҳаддан ташқари очиб ташларди. Омитонинг

синглиси келиши муносабати билан қаттиқ ташвишга тушиб қолиши Жогомайяга ёқмади. Лабонно ҳам, Омито мен туфайли синглиси билан унинг дўстларидан уяладиган кўринади деб ўйлай бошлади. Бу ҳам дил сиёҳлик, ҳам хўрлик эди.

— Вақтингиз борми?— деди Омито Лабоннога.— Сайр қилиб келсакми дейман?

— Йўқ, вақтим йўқ,— деб қуруққина жавоб қилди Лабонно.

— Бора қол, қизим, айланиб келинглар,— деди ташвишга тушган Жогомайя.

— Қортта-ма,— деди Лабонно,— кейинги пайтларда Шуроманинг ўқишларига бепарво қарайдиган бўлиб қолдим. Яхши эмас. Кеча кечқурун, энди ҳеч бунақа тартибсизлик бўлмайди, деб қатъий аҳд қилиб қўйган эдим.— Лабонно шу гапни айтиб, жиддий қиёфада лабларини маҳкам қисди.

Лабоннонинг қайсарлиги тутганда шундай қилишини Жогомайя биларди. Шунинг учун ортиқ қисташга журъат эта олмади.

Омито ҳам қуруққина қилиб деди:

— Бўлмаса, мен ҳам ўз ишларимга бора қолай. Уларнинг келишига тайёрлик кўриб қўйишим керак. Лекин, кетиш олдидан айвонда яна тўхтади.

— Бонне, қаранг: дарахтлар орасидан уйимнинг томи сал кўриниб турибди. Бу уйни сотиб олганимни сизга айтганим йўқ эди. Оламан доганимда, эгаси ҳайрон бўлиб қолди. У мени уйдан олтин хумча топди деб ўйлади шекилли, баҳосини жуда ошириб юборди. Чиндан ҳам у ердан олтин топдим, лекин унинг қаердалигини ёлғиз мен биламан. Валонгор кулбам хазинаси ҳамманинг кўзидан яширинган бўлади.

Лабоннонинг чеҳрасида чуқур қайғу аломати акс этди.

— Одамларнинг гапидан нега мунча қўрқасиз? Ҳамма билсин, майли. Ҳақиқатни билиш керак, ўшанда ҳеч ким таҳқирлашга журъат эта olmayди.

— Бонне,— деб гапида давом этди Омито, Лабон-

нонинг гапига жавоб қайтармасдан,— тўйдан кейин биз шу уйда турамиз деб аҳд қилиб қўйдим. Ганг дарёси соҳилидаги боғим, дарё бўйига тушувчи нишаблик, баньян дарахти — ҳаммаси шу уйда му-жассамлашган. Сиз «Митали» деб қўйган ном шу уйга жуда ҳам мос тушади.

— Бугун сиз бу уйдан чиқиб кетдингиз, Мита. Агар бир вақт келиб, яна шу уйга қайтишни истаб қолсангиз, бу уйнинг ўзингизга ёқмай қолганини сезасиз. Бугунги хонадонда эртанги кун учун ўрин йўқ. Бир маҳал сиз ҳаётнинг биринчи садҳанаси — қаш-шоқлик садҳанаси, иккинчи садҳана — бойлик садҳанаси деб айтган эдингиз. Лекин сиз учинчи садҳана — ҳижрон садҳанаси тўғрисида ҳеч нима демаган эдингиз.

— Бонне, бу сўзни сизнинг Рабиндранат Тагорингиз айтган. У, ҳатто шоҳ Жаҳон ҳам ўз Тож Маҳолини ташлаб ҳижратга чекилган, деб ёзган. Биз ташлаб кетиш учун аввал бунёд қилишимиз керак — бу сизнинг шоирингизнинг хаёлига ҳам келмайди. Бунёд қилиш давомида бу нарса тадрижий такомул деб аталади. Қандайдир бир бунёд этдирувчи иблис елкамизга миниб олади-да, «Барпо эт!» деб мажбур қила бошлайди. Барпо этиб бўлганимиздан кейин, у иблис бизни ташлаб кетади, шундан кейин барпо этган нарсамиз ўзимизга керак бўлмай қолди. Лекин биз ташлаб кетган нарса ғойиб бўлмайди. Шоҳ Жаҳон билан Малика Мумтоз ҳақидаги хотиралар ер юзи бўйлаб чексиз таралиб кетган, лекин дунёда улар ёлғиз эдиларми? Ана шу сабабли Тож Маҳол ҳеч қачон бўш қолмайди. Нибарон Чокроборти келин-куёв хонаси ҳақида шеър ёзган. Бу сизнинг энг буюк шоирингизга почта орқали очиқ хат қилиб ёзиб юборган қисқагина жавоби бўлади:

Тонгнинг араваси гижирлаб,
Ухлоқ тунни уйғотган чоғи,
Э қадимий никоҳ гўшаси,
Лозим сени ташлаб кетмоғим!
Бутун улкан ташвишли олам

Баъзан ўзи солса ҳам фироқ,
Ишқ занжирин узса ҳам, бироқ,
Айрилиққа душман жуда ҳам...
Ҳижрон билан ҳеч бўлмас иноқ,
Гарчи ўзи солса ҳам алам!..
Сенчи мангу ёлғиз ўзгармас
Қолмоқдасан, никоҳ гўшаси!
Шодлик, тўйинг, э мангу саси!..
Сени ташлаб кетар куёв-қиз,
Деб ким айтди?

Ҳеч қачон, ҳеч гиз!
Қолдиришиб кетишмади ҳеч!
Сени ёп-ёлғиз!
Янги қиёфада киришар такрор,
Мана шу меҳмондўст гўшанга ичра.
Нидо қилсанг яна келишар такрор,
Ва ҳуснингга бари бўлур маҳлиё!
О мангу навқирон
Менинг, гўшангам!
Сен мангу — дунёда ишқ ўлмас асло!..

Рабиндранат Тагор йўқ бўлиб бораётган нарсани куйлайди. У абадий қоладиган нарсани мадҳ қила олмайди. Шоир, агар биз икковимиз бир кун келиб шу уйнинг эшигини тақиллатсак, унинг бизга очилиши ҳақида куйламаяптимикин, Бонне?

— Утинаман сиздан, Мита, шоирлардан баҳ-лашманг бугун. Нибарон Чокроборти — сизнинг ўзингиз эканлигингизни мени билмайди деб ўйлай-сизми? — Буни мен биринчи куниеқ пайқаган эдим. Бу дostonдан муҳаббатимизга ҳайкал қўйманг, ҳеч бўлмаса у хотирдан ўчиб кетгунча кутинг.

Омито бугун ўзининг ички ҳаяжонини яшириш учун ҳуда-беҳуда гаплар гапираётганини Лабонно тушунарди. Омито ҳам, агар поэзия тўғрисидаги му-нозара кеча ноўрин бўлмаган бўлса, бугун ҳеч мос тушмаётганини сезаётган эди. Лекин бунинг Лабон-нога ҳам аёнлиги унга ёқмасди.

— Хўп, бўлмаса, мен борай, — деди у ўзини бо-сиб. — Дунёда мен қоладиган ҳам иш бор, бугун у

иш меҳмонхонани бориб кўришдан иборат. Назаримда, бечора Нибарон Чокробортининг истироҳати тасом бўлган кўринади.

Лабонно Омитонинг қўлидан ушлади.

— Менга қаранг, Мита,— деди у,— мендан ҳеч хафа бўлманг. Агар ҳижрон фурсати етса, ўтинаман, мени афв этмай кетманг.

Шу гапдан кейин у кўз ёшларини артгани шошганича қўшни хонага кириб кетди. Омито турган ерида донг қотиб қолди. Кейин паришон бўлиб эквивалпт дарахт томон йўл олди. Дарахт тагида чақилган ёнғоқлар сочилиб ётарди. Буларни кўриб Омитонинг юраги эзилиб кетди. Ҳаёт оқими гувиллаб ўтиб кетгандан кейин қолган из разиллиги билан шумшукдир. Сўнг ўт устида ётган китобчани кўриб қолди. Бу Рабиндранат Тагорнинг «Дарбадар қушлар» китоби эди. Китобнинг сўнгги саҳифаси ҳўл эди. Аввалига у китобни олиб бориб бермоқчи бўлди, лекин кейин уни чўнтагига солди. У меҳмонхонага бормоқчи бўлди-ю, бормади, дарахт тагига ўтирди. Намиққан тунги булутлар осмонни ювиб қўйган эди. Шамол чанг-тўзонни супуриб кетган, энди ҳамма ёқ чиннидай топ-тоза. Фируза осмон фониди тоғ ва дарахтлар яққол кўзга ташланиб турарди. Гўё ернинг ўзи инсон қалбига яқинлашгандай эди. Вақт жуда секинлик билан ўтар, бу вақт ўтишида олам мусиқаси жанангаларди.

Лабонно бугун астойдил ишга тушмоқчи эди. Лекин эквивалпт тагида Омитонинг ўтирганини кўрди-ю, ортиқ ўзини тута олмади. Юраги гурс-гурс ура бошлади, кўзлари ёшга тўлиб хиралашди. У Омитога яқин келиб сўради:

— Мита, нима хаёл суриб ўтирибсиз?

— Илгари ўйлаган нарсаларимдан бутунлай бошқа нарсани ўйлаяпман.

— Вақти-вақти билан киши ўз фикрини ўзгартириб туриши керак. Хаёлингизга қандай янги фикрлар келди?

— Шу маҳалгача мен ўзимга гоҳ Ганг соҳилида, гоҳ тоғ бағрида уй қурмоқчи бўлардим. Бугун эрта-лабки қуёш нурида хаёл тасаввуримда тоғ бағирлаб

кўтарилувчи дарахтлар соясидаги йўл намоён бўлди. Қўлимда учига темир қоқилган узун таёқ, елкамда чарм тасмалик чорси сафар халта. Ёнимда сиз ҳамроҳ бўлиб кетяпсиз. Ишқилиб, умрингиз узоқ бўлсин. Бонне, сиз мени тор уйдан олиб чиқиб, шу йўлдан бошлаб кетдингиз. Уй одамга тўла, йўлда эса — иккимиздан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Даймонд-Харбордаги боғ ҳам, унинг кетидан етмиш беш рупияли кўримсиз хона ҳам ғойиб бўлдими? Майли! Лекин йўлда кетаётганимизда қандай қилиб орамиздаги масофани сақлай оламиз. Кечқурунга бориб сиз бир меҳмонхонада тўхтайсиз-у, мен бошқа бир меҳмонхонага тушаманми?

— Бундай қилиш керак эмас, Бонне. Йўлда ҳар қадам қўйганингизда янгилик пайдо бўлиб туради, йўлда эскиришга фурсат бўлмайди. Муқимлик кишини қаритади.

— Нега бу нарса хаёлингизга келиб қолди, Мита?

— Ҳозир тушунтириб бераман. Мен тўсатдан Шобҳонлалдан хат олдим. Унинг номини эшитган бўлсангиз керак: у «Премчанд Райчанд» стипендиясига сазовор бўлган. У Ҳинд тарихининг қадимий йўлларини топиш мақсадида саёҳат қилиб юрибди. У йўқ бўлиб кетган ўтмиш йўлларини қидириб топмоқчи, мен эса келажакка йўл қурмоқчиман.

Лабонно энтикиб кетди. У Омитонинг сўзини бўлди.

— Шобҳонлал билан бир йилда магистрлик унвони учун имтиҳон топширганман. Унинг тўғрисида нима биласиз?

— Бир вақтлар у қадимий афғон шаҳри Капишдан ўтган йўлни қидириш билан шуғулланган эди. Шу йўлдан Ҳиндистонга Сюань Цзан¹ қаландар бўлиб кириб келган, Искандар Зулқарнайн эса жаҳонгир бўлиб кириб келган эди. Шобҳонлал пушту²

¹ Сюань Цзан — ўрта асрларда яшаган машҳур хитой зиёратчиси ва файласуфи.

² Пушту — афғонлар тили.

тилини ва патанларнинг урф-одатларини ҳафсала билан ўргана бошлади. Унинг юзи чиройли, кенг кийим кийганида у патандан кўра кўпроқ пирсиёнга ўхшаб кетади. У мендан, шу масала устида иш олиб бораётган француз олимларига мени тавсия қилиб хат ёзиб берсангиз, деб сўраган эди. Мен унга гавсиянома ёзиб берган эдим, лекин Ҳиндистон ҳукумати унга чет эл паспорти бермабди. Шундан буён у ҳамма вақт гоҳ ўтиб бўлмайдиган Ҳимолой тоғларидан, гоҳ Кашмирдан, гоҳ Кумаондан қадимий йўлни қидириш билан овора. Ҳозир у Ҳимолайнинг шарқий қисмида, будда динини тарғиб қилувчилар Ҳиндистондан чиқиб борган йўлни ахтариб топмоқчи. Унинг саёҳатга берилиб кетгани мени ҳам қизиқтиради. Биз қадимий қўлёзма сўзлари терилган йўлларга тикилавериб кўзимизни хира қилиб қўямиз, у тентак бўлса, парвардигор ўз қўли билан бунёд этган йўллар қўлёзмасини ўқишга аҳд қилган. Менга қандай туюлаётганини айттайми?

— Айтинг!

— Шобҳонлал ёшлигида билакузук таққан бир қиздан қаттиқ дакки еган. Шунинг учун уйдан қочиб йўлга чиққан. Мен унинг бошидан нималар кечганини батафсил билмайман, лекин бир кун биз кечгача гаплашиб ўтириб қолдик. Ташқарида гуллаб турган жарул¹ дарахтининг шохлари орасидан ой ёғду сочиб турарди. Шунда у бир қиз тўғрисида гапира бошлади. У қизнинг исмини ҳам айтмади, қиёфасини ҳам тасвирлаб бермади. Лекин қиз ҳақида гапира бошлаши билан овози титраб кетди-да, шу он уйдан ўқдай отилиб чиқиб кетди. У ҳаётида ёмон бир жароҳат борлигини, аламини тинмай тентираб юриш билан босмоқчи бўлганини англадим.

Шу пайт тўсатдан Лабонно ўсимликларга қизиқиб қолди, у ерга энгашиб, ўт орасидан оқ ва сариқ ўрмон чечакларини ахтара бошлади. Гул баргларини диққат билан битта-битта санаб чиқиш жуда зарур бўлиб қолди унга.

¹ Ж а р у л — қизил дарахт.

— Биласизми, Бонне,— деб яна гапира бошлади Омито,— бугун сиз мени йўлга солдингиз.

— Қандай қилиб?

— Мен уй қурдим. Лекин бугун эрталаб айтган гапларингиздан, бу уйга киришга иккилашиб турганингизни пайқадим. Мен уйни икки ойгача безатиб, ниҳоят, «Қани, кир ёрим!» деб чақирдим. Лекин сиз никоҳ либосингизни ечиб: «Йўқ, азизим. У ерда мен учун жой йўқ. Бизнинг саптападимиз¹ ҳеч қачон тугамайди»— деб айтдингиз.

Ўсимликларга ҳавас бир зумда ғойиб бўлди. Лабонно қаддини ростлаб, алам билан қичқирди:

— Мита, бас қилинг!

ДУМЛИ ЮЛДУЗ

Лаббонно билан ўрталаридаги муносабатнинг Шилонгдаги ҳамма банголларга ошкор бўлганлигини Омито энди пайқади. Ҳукумат идорасида ишловчи клерклар асосан уларнинг юлдузлари бир-бирига тўғри келган-келмаганилигидан гаплашардилар. Ниҳоят, улар инсон ҳаётини акс этдирувчи юлдузлар даврасида икки ёруғ юлдуз пайдо бўлганини кўрдилар. Улар кузатувчи одамлар сингари шу янги пайдо бўлган икки порлоқ юлдуз ҳаётига хос, ниҳоятда ажиб манзарани томоша қила бошладилар:

Миш-миш гаплар авжи қизиган пайтда адвокат Кумар Мукҳуже кириб келди. У тоғ иқлимида дам олиш учун келган эди. Баъзилар унинг исмини қисқартириб айтиш мақсадида Кумар Мукҳо деб аташса, бошқалар Мар Мукҳо дейишарди. У Сиссининг дўстлари қаторига кирмасди-ю, лекин у ердагилар бунни танишарди. Омито уни «Мукҳо кометаси» деб атарди. Бунга сабаб шу эдики, комета, яъни думли юлдуз Омитолар даврасида йўқ бўлса ҳам, юлдузнинг думи шу давра томонга толпиниб турарди. Уни ўзига тортиб турган юлдузнинг номи Лисси бўлса керак деб ўйларди ҳамма. Бу борада унга тегажоқ-

¹ Саптапади — ҳиндларнинг никоҳ маросимида келиннинг куёв томонга етти қадам юриб келиши.

лик қилишар, Лисси эса хижолат бўлар, аччиғи чиқарди. Лисси доимо кометанинг думини қисиб олишга уринарди, лекин, афтидан, бундан кометанинг на думига, на бошига зарар тегарди.

Омито аҳён-аҳёнда Кумар Мукҳони Шилонг кўчаларида ва соҳилларда узоқдан кўриб қоларди. Уни кўрмаслик қийин эди. У ҳали Англияда бўлмаган бўлсада, унинг инглизча юриш-туришлари дарҳол кўзга ташланарди. Йўғон, узун сигара ҳеч оғзидан тушмасди. У «Мукҳо кометаси» деган лақабга асосан шу сигара туфайли сазовор бўлган эди. Омито уни узоқдан кўриб қолиб, чап бериб кетишга уринар ва «Мукҳо кометаси» сезмаган бўлса керак деб, ўзига далда берарди. Бироқ кўриб туриб, ўзини кўрмасликка солиш ҳам зўр санъат. Бу ҳам худди ўғрилиққа ўхшайди — ўғрининг иши ҳам киши сезмай қолса ўнгидан келади. Бунинг учун зимдан қарашни билиш керак.

Кумар Мукҳонинг бангол жамоатчилиги орасида кўрган нарсасига «Омито Рай эътироз билдиради» деб сарлавҳа қўйиш мумкин. Қимки жанжал-тўполонни кўпроқ хуш кўрмаса, шу одамнинг ўзи жанжалга жуда ўч бўлади. Кумар хаста жигарини даволаш учун бир қанча вақт шу ерда турмоқчи эди, лекин ғийбат гапларга бўлган чексиз муҳаббати беш кун ўтиши билан уни Калькуттага қайтиб кетишга мажбур қилди. Калькуттага келди-ю, Сисси билан Лиссининг ёнида сигара тутунига бурканиб ўтириб Омито тўғрисидаги барча ёлғон-яшиқ гапларни битта қўймай айтиб берди.

Кети Миттернинг акаси Норен Сисси маъбудасининг жигар бағридан урганини идрокли китобхонлар пайқаб олишган бўлса керак, албатта. Одамлар ўртасида, бу юлдуз тез орада сиғиниш объекти ҳолатидан қайлиқ ҳолатига айланади, деган миш-миш гаплар юрарди. Сисси бунга рози бўлса ҳам, ўзини қуюқ зулмаг пардасига ўраб, бу сирни пинҳон тутарди. Норен эса Омито билан маслаҳатлашиб бу мавҳумликни очиб ташламоқчи бўлди, аммо ёлғончи Омито на Калькуттага қайтар ва на хатга жавоб қайтарарди. Норен куфур бўлиб инглизча таҳқир сўзлари

билан Омитони дам ошкор, дам ичида сўккани сўккан эди. Бунинг устига у Шилонгга уст-устига телеграмма ҳам юборди, аммо уларнинг мазмуни асло телеграммابоп эмас эди. Лекин бу телеграммаларнинг ўтли излари, совуқ юлдуз томон парвоз қилган ракетанинг изи сингари, сўниб йўқ бўлиб кетарди. Ниҳоят, ҳаммалари бир оғздан, масалани ўша ернинг ўзида ҳал қилиш керак, деган қарорга келишди. Агар Омитонинг боши бахтсизлик тўфонидан чиқиб турган бўлса, асло фурсатни бой бермай, уни дарҳол соҳилга тортиб чиқариш керак. Бу борада унинг туғишган синглиси Сиссига қараганда унга ёт бўлган Кети кўпроқ ташаббус кўрсата бошлади. Сиёсий арбобларимиз Ҳиндистоннинг бойлигини инглизлар талон-тарож қилаётганини кўрганда қанчалик ғазабланишса, Кети Миттер ҳам худди шундай дарғазаб эди.

Норен Миттер узоқ вақт Европада яшаган эди. У заминдорнинг ўғли бўлиб, на даромаднинг ташвишини қиларди, на буромаднинг; маълумотини ошириш тўғрисида мутлақо ташвишланмасди. Чет элда у фақат қандай қилиб вақтни ўтказиш-у, пулни қандай сарфлаш ҳақида бош қотирарди. Агар киши ўзини артист деб танитса, чексиз эркинликка ва кутилмаган ҳурматга сазовор бўлади. Шунинг учун у Сарасвати санъатига ҳирс қўйиб, Европанинг кўпгина йирик шаҳарларида богемалар¹ орасида бўлди. Бир неча уришлардан сўнг у самимий дўстларининг қатъий илтимосларини назарга олди-ю, рассомлик ҳунарини ташлади. Энди ўзини рассомлик санъатшуноси деб кўрсатиб, бу соҳага ҳеч қандай алоқаси йўқлигини фош қилиб қўярди. У рассомлик санъатига ҳеч қандай фойда келтира олмасди-ю, аммо зарар етказиши турган гап эди. У зўр бериб мўйловини французча қилиб бурар, айни вақтда сочларини ҳурпайтириб юриб, зўр бериб модага хилоф иш қиларди. Норен қоши-кўзи келишгангина йигит эди. Лекин

¹ Богема — капиталистик мамлакатларда моддий аҳволлари оғир бўлиб, бетартиб ҳаёт кечирувчи интеллигентлар табақаси — артистлар, машшоқлар, рассомлар ва ҳ. к.

қандай қилиб бўлмасин яна ҳам чиройлироқ бўлишга уриниб, пардоз столини Париж косметика асбоблари билан қалаштириб юборган эди. Унинг ювиниш учун ишлатадиган асбоблари ўнбошли Раванага ҳам етарди. Унинг қиммат баҳо Гаванна сигарасини икки-уч торттиб бепарволик билан ташлаб юборишини, кийим-бошларини ювдириш учун ҳар ойда Париждаги кирхонага почта орқали юбориб туришини кўрган одам унинг оқсуяклигига гумон қилмасди. Унинг бўй ўлчови Европадаги энг яхши тикув устахоналарининг рўйхат дафтарига ёзиб қўйилган, агар у дафтарлар варақлаб кўрилса, ҳинд князларидан Патиал ва Капурталларнинг номларини топиш мумкин.

У жаргон сўзлари билан бойитилган инглизча жумлаларни пўримлик қилиб чўзиб талаффуз қиларди. Унинг сузук кўзлари беғам ва маъносиз боқарди. Билган одамларнинг айтишича, кўк қонли инглиз аристократларининг кўпчилиги худди шундай ялқовлик билан дудмол гапирарканлар. Бундан ташқари у ўз даврасидаги одамлар орасида извошчиларнинг сўкиниши-ю, инглизча ҳақорат сўзларни яхши биладиган одам деб шуҳрат қозонган эди.

Кети Миттернинг асл оти Кетоки¹ эди. Унинг қилиқлари акасининг нозик қилиқларидан уч ҳисса ошиб тушарди — бу хорижий оқсуякликнинг мужасамлашган қоришмаси эди. У оддий бангол қизига гурур бағишловчи узун сочини қирқиб ташлади. Итбалиқнинг узилиб тушган думи, ўз тараққиётининг янги босқичга кўтарилганини шу йўсинда намойиш қилади. Юзи азалдан чиройли бўлса ҳам, ҳадеб упа чапларди. Кети болалигида, унинг қоп-қора кўзларида меҳрибонлик акс этиб турарди. Ҳозир эса у ҳеч кимни кўрмаётганга ўхшарди, агар кўрганда ҳам, сезмасди, борди-ю, сезганда ҳам боқишлари ярим очиқ қаламтарошнинг ярақлашига ўхшарди. У кичкиналигида лаблари юмшоқ ва ёқимли эди, энди бўлса, ҳадеб мазақ қилиб тиржайверганидан, худди букилган анкушга² ўхшаб қолган эди.

¹ Кети — инглизлашган исм, Кетоки — Ҳиндча исм.

² Анкуш — фил ҳайдаганда ишлатиладиган темир таёқ.

Мен аёлларнинг пардоз буюмларини билмайман, уларнинг номлари менга таниш эмас. Лекин, биринчи галда унинг юпқа ва ҳарир устки кийими кишининг кўзига ташланиб турарди, устки кийими остидан бошқача рангдаги ички кийими кўриниб турарди. Кўкрагининг кўпроқ қисми очиқ юрарди. Яланғоч қўлларини гоҳ столга ёки кресло бандига тирашга, гоҳ илтифотсиз назокат билан чалиштиришга ниҳоятда уста эди. Тирноқлари маникюр қилинган бармоқлари билан сигарета ушлаб чиқаркан, чекиш учун эмас, балки кўпроқ сатанглигини кўрсатиш учун шундай қиларди. Лекин ҳаммадан ҳам баланд пошнали туфлисининг ниҳоят даражада нозиклиги кишининг нафратини келтирарди. Бу туфлини кўрганда киши, парвардигор эчки билан одам ўртасидаги фарқни унутиб қўйган-у, одамни яратганида хато қилиб қўйган ва энди эса этикдўз ўз маҳсулоти билан бу хатоликка барҳам беряпти, деб ўйлаш мумкин эди.

Ҳозирги вақтда Сисси икки ўртада турарди. У ҳали ўзининг инглизлашган таълимоти учун юксак унвонга сазовар бўлганича йўқ-ку, аммо бу соҳада катта муваффақиятларга эришаётган эди. У ўзининг жарангли кулгиси, ҳамиша хушчақчақлиги, тинмай маҳмаданалик қилиши билан ўзида шодлик жўш уриб турганини кўрсатар, шу нарса унинг жазманларига жуда ёқарди. У ҳам ёш Радҳа сингари дам катта одамга ўхшаб кетар, дам болалиги тутиб кетарди. Баланд пошналик туфлиси янги даврнинг ғалаба қозонганидан далолат бериб турса ҳам, тугун қилиб ўрилган узун сочи эскиликнинг ҳали барҳаётлигини эслатиб турарди. Сорийсининг этаги одатдагидан икки-уч дюйм қисқароқ бўлса ҳам, сорийнинг юқори қисмига одмигини қилиб ясан берилган эди. Доимо қўлидан қўлқоп тушмас — керак бўлмаса ҳам кийиб юраверар, лекин билакузукни бир қўлига эмас, икки қўлига тақарди. Ҳали сигаретага хумор бўлганича йўқ эди-ю, лекин маза қилиб бетель чайнади. Агар унга зиравор қўшилган сирка билан манго мевасининг консерва қилинган қуюқ шарватини олиб келишса, у йўқ демасди. У ҳайитда пишири-

ладиган плам — пудингга¹ қараганда поуш² ойидаги байрамда ейиладиган питҳни³ яхши кўрарди. У европали танца муаллими қўлида танца тушишни ўрганган бўлса ҳам, танца майдонида бирон одам билан чирпирак бўлиб танца тушишга ўзини мажбур этолмасди.

Учовлари — Сисси, Қети ва Норен одамларнинг Омито тўғрисида тарқатган ёлғон-яшиқ гапларини эшитиб, анча хавотир олишди-ю, йўлга чиқишди. Улар Лабоннони гувернантка экан деб эшитганларидан кейин, яна ҳам кўпроқ ваҳимага тушдилар. Буларнинг фикрича, Лабонно шулар қабилдаги одамларни расво қилиш учун атайин яратилган эди. Шубҳасиз, у Омитонинг бойлиги ва мартабасига эришиш мақсадида унга осилиб олган бўлса керак, энди Омитони қутқариш учун бутун аёллик хунарини ишга солишга тўғри келади. Тўрт бөшли Бараҳма тўрт жуфт кўзини аёлларга тикиб, уларга раҳми келиб боқиб туради. Шунинг учун ҳам у эркакларнинг иши хотинларга тааллуқли бўлган ерда эркакларни ғирт аҳмоқ қилиб қўяди. Демак, агар эркак кишига унинг ўз жигари ёрдам қилмаса, бошқа қизнинг муҳаббат тўрларидан осонлик билан қутулиб чиқа олмайди. Икки дугона дарҳол Омитони қутқариш режасини тузиб, келишиб олдилар. Албатта, аввалига Омитога бу тўғрида лом-мим деб оғиз очмайдилар. Дастлаб рақибнинг кучини ва жанг майдонини кўздан кечириш керак. Шундан кейин жодугар қизнинг кучи аниқланади.

Биринчи учрашганларидаёқ Омитонинг қишлоқлардек қорайиб кетгани уларни ҳайратда қолдирди. Илгари ҳам Омито тенгқурларига ўхшамасди. Бироқ у пайтда оплоқ бадани теп-текис, ҳақиқий шаҳарлик эди. Ҳозир эса, бадани дағаллашиб, ёмонлашибгина қолмай, бутун қиёфасида қишлоқлик аломатлари пайдо бўлибди. У гўё ёшарган ва уларнинг фикрича,

¹ П л а м - п у д и н г — олхўри пудинг, инглизларнинг рожество байраминда пишириладиган традицион таоми.

² П о у ш — ҳинд календарига тўққизинчи ой, декабрь — январь ойларига тўғри келади.

³ П и т ҳ — ёғли нон, ҳинд миллий таомларидан.

қиттайгина тентаклашган ҳам. Юриш-туришлари ҳам авом кишиларникига ўхшаб кетарди. Илгари у ҳаётда учрайдиган ҳар бир қийинчиликни кулги билан енгиб кетарди, ҳозир кулгига ҳеч ҳафсаласи қолмабди. Бу ҳол уларга инқироз аломати бўлиб туюлди.

Сисси тўғри унинг юзига айтди: «Биз сени кўрмасимизданоқ, бу ерли, тоғлик қҳаси аҳолиси даражасига тушиб қолган бўлсанг керак деб ўйлаган эдик, энди кўрсак худди бу ерли қарағайларга ўхшаб ғўр бўлиб қолибсан. Аввалгига қараганда соғломроқ бўлибсан-у, лекин анча хунук бўлиб кетибсан». Омито сингисининг гапига жавобан Вордсвортнинг сўзини, яъни, агар инсон табиат билан узоқ вақт муносабатда бўлса, шоирнинг таърифича «гунг», «жонсиз» деб аталувчи буюмлар унга ўз таъсирини кўрсатади, деган сўзини ёддан айтиб берди. Сисси ичида гунг ва жонсиз буюмлар устидан шикоят қилишнинг ҳожати йўқ, аммо жонли буюмлардан, яна бунинг устига сўзамоллик қобилияти бўлган жонли маҳлуқлардан эҳтиёт бўлиш керак, деб ўйлаб қўйди.

Улар, Омито Лабонно тўғрисида ўзи гап очса керак деб ўйлаган эдилар, лекин орадан бир кун, икки кун, уч кун ўтди ҳамки, Омито чурқ этиб оғиз очмади. Бироқ, унинг юрак орзулари қайиғи кучли тўлқинлар устида гоҳ кўтарилар, гоҳ пастга тушиб кетарди. Эрталаб, то улар ўринларидан тургунча, Омито аллақача кетарди. У қайтиб келганида чеҳрасида турли-туман ҳиссиёт белгилари намён бўлар эдики, булар бўрон учирган япроқларни эслатарди. Унинг тўшагида Рабиндранат Тагорнинг китоби ётгани тўғрисида ўйлаб кўрилса ҳам зиён бўлмасди. Китобнинг титулида Лабоннонинг исми бўлиб, унинг биринчи ҳарфи қизил сиёҳ билан ёзилган эди. Афтидан, бу китоб ана шу ёзувнинг сеҳри туфайли қадрли бўлган бўлса керак.

Омито кўпинча ғойиб бўлиб кетарди. Сабабини сўрашса, иштаҳамни очиб келмоқчиман, деб айтарди. Ҳаммалари ўзларини Шилонда киши иштаҳасини очадиган иқлимдан бошқа яна баъзи бир нарсалар борлигига ҳеч фаҳмлари етмаётгандай кўрсатишарди. Сисси ўзича кулиб-кулиб қўяр, Кетининг эса ач-

чиғи чиқарди. Омито ўз ишига шу қадар берилган эдики, атрофидаги одамларнинг ташвишини сезмасди ҳам. Шунинг учун у икки дугонага, мен шалола қидиргани бораман, деб хотиржамлик билан гапирарди. Бошқалар бу шалоланинг нима эканлиги ва унинг суви қаёққа оқишидан шубҳаланиши мумкин-ку, деб хаёлига ҳам келтирмасди. Бугун у апельсин боли сотиб олгани бормоқчи бўлганини айтди. Иккала қиз ҳеч нимани билмагандай, бу ғалати бол бизни ҳам жуда қизиқтиряпти, биз ҳам борамиз, деб бамайлихотир гапиришди. Омито, борадиган йўл жуда оғир, деб гапни бошланишидаёқ хиппа бўғди-да, ўзи гизиллаганича чиқиб кетди. Бу боларининг қанот қоқиб, парвоз қилиб кетаётганини кўриб қолган икки дугона, фурсатни ўтказмай дарҳол апельсинзорга боришга қарор қилдилар. Шу пайт Норен пойгага боришга шайланиб турган эди ва ўзи билан Сиссини олиб боргиси келганди, лекин Сисси бормади. Қандай ирода кучи билан бу таклифнинг рад қилинганини фақат ўзини Сисси ҳолатида ҳис қилган кишигина била олади.

ХАЛАЛ БЕРИШ

Икки дугона Жогомайянинг боғ дарвозасидан кириб келишди. Хизматкорлар кўринмасди. Қизлар уй томонга ўтишиб, айвонда, кичик столча олдида дарс билан машғул бўлиб ўтиришган муаллима билан ўқувчи қизни кўришди. Уларнинг каттаси Лабонно эканлигини фаҳмлаш қийин эмас эди.

Кети пошналарини дўқиллатиб айвонга чиқди ва инглизча қилиб деди:

— Афв этасиз.

— Сизга ким керак?— деб сўради Лабонно ўрнидан туриб.

Кети қаттиқ боқувчи кўзлари билан бир зумнинг ичиде Лабоннога бошдан оёқ назар ташлаб чиқди-да:

— Биз мистер Омитрае шу ердамикин деб билгани келувдик,— деди.

Лабонно мистер Омитраенинг кимлигини аввалига тушуна олмади ва:

— Биз уни танимаймиз,— деб жавоб қилди.

Шу гапдан кийин икки дугона бир-бирлари билан кўз уриштириб олдилар, лабларида истеҳзо аломатлари пайдо бўлди. Кети бошини силкиб, вишиллаб деди:

— Биз-ку унинг бу уйга керагидан зиёдроқ қатнашини яхши биламиз.

Лабонно шу сўзларни эшитиши билан бир сесканиб тушди, бу қизларнинг кимлигини ва қандай хатога йўл қўйганини энди тушунган эди.

— Мен уй бекасини айтиб келаман,— деди у довдираб қолиб,— ўшанда ҳаммасини билиб оласиз.

Лабонно чиқиб кетиши билан Кети Шуромадан гап сўради.

— Сенинг муаллимангми?

— Ҳа.

— Оти Лабонно шекилли?

— Ҳа.

— Гугурт борми?— деб сўради у инглизча қилиб.

Шурома гугурт тўғрисидаги тўсатдан айтилган бу саволдан қалака бўлиб, унга тушунмади. У Кетига тикилиб тураверди.

Кети гапини банголча қилиб такрорлади.

— Гугурт?

Шурома бир қути гугурт узатди. Кети гугурт чақиб сигаретасини тутатди-да, яна Шуромадан сўради:

— Инглизча ўқийсанми?

Шурома бош ирғитди ва юргганича уйга кириб кетди.

— Бу қиз мураббиясидан бирон нарса ўргангундай бўлса ҳам, фақат ёмон одатларни ўрганса керак.— деди Кети.

Шундан кейин икки дугона таассуротларини ҳамдамлаша бошлашди: «Машҳур Лабонно! Гўзал Лабонно! Шилонг тоғларида вулқон ёқиб зилзила қилиб, Омитонинг тош юрагини торс ёриб юборган шу

экан-да! Бу, эркаклар ўзи жуда ғалати бўларкан!»

Сисси хандон уриб кулиб юборди. Бу астойдил, шўх кулги эди, чунки эркакларни тентак деб аташганда у хиёл ҳам хижолат тортмасди. Унинг ўзи тош юракларни емириб кул-кул қиларди. Во ажабо! Лекин Кети билан бу ғалати кийинган мураббия ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди. Мунча димоғдор бўлмаса! Оғзига мой солсанг ҳам эримаса керак! Ўзи бўлса, тугун қилиб ўраб қўйилган шилта латтага ўхшайди. Енига ўтириб кўрсанг, сувга тушган бўлка нондек намиқиб қоласан. Қандай қилиб Омит бу қизга бир зумгина бўлса ҳам дош берганкин!

— Сисси, анчадан бери аканг ақлдан озиб қолганга ўхшайди. Фақат шунақа эсини еб қўйган йигитларнинг кўзига бу қиз фаришта бўлиб кўриниши мумкин.

Кети шу сўзни айтиб, сигаретани алгебра китоби устига ирғитди ва кумуш занжирлик сумкасини очиб, юзига упа суртди, қошларини бўяди. Сисси акасининг фаросати йўқлигидан аччиғланмади ҳам, аксинча, ичида унга ачина бошлади. Унинг бутун ғазби, қаҳри эркакларга мафтун қилувчи боқиш қилган сохта фариштага қаратилган эди. Кети Сиссининг акасига бепарволигини кўриб тутоқиб кетган эди. У Сиссини қаттиқ силтаб ташлагиси келарди.

Шу пайт уйдан оқ шоҳи сорий кийган Жогомайя чиқиб келди. Лабонно чиқмади.

Кети юнглари ҳурпайганидан кўзлари кўринмай кетган Тоби деган кичкинагина бир кучук боласини етаклаб келган эди.

Боя Тоби Лабонно билан Шуромани бир-бир искаб қўя қолувди. Лекин Жогомайяни кўриб ҳайратга келди. Ўзини Жогомайяга отди-да, унинг қордек оппоқ сорийсининг этагида оёқ излари қолдириб, унга бехосдан жўш урган муҳаббатини намоиш қилди. Сисси кучук боланинг бўйинбоғидан тортиб Кетининг олдига судради. Кети эса унинг бурнига бир чертди-да, инглиз тилида:

— Сен ҳам ҳеч одоб деган нарсани биласанми ўзинг?— деди.

Ўзи эса Жогомайя кирганида одоб юзасидан ўрнидан туришни ҳам хаёлига келтирмади. Сигаретасини чекишда давом этаркан, хиёл бошини буриб, ғурур билан Жогомайяни кўздан кечира бошлади. Эҳтимол Лабоннодан ҳам кўпроқ шу Жогомайядан хафа бўлаётгандир. У, илгари Лабоннонинг ҳаётида биронта қора доғ бўлган-у, энди Жогомайя ўзини меҳрибон хола қилиб кўрсатиб, бир амал-тақал қилиб Лабоннони қўлдан чиқариб юбормоқчи деган қарорга келди. Эркакларни авраш учун унча кўп айёрлик керак эмас, чунки уларнинг кўзлари парвардигор эганинги ўзи ато этган парда билан хиралашган бўлади.

Сисси Жогомайянинг олдига бориб, номошкарга¹ ўхшаш бир ҳаракат қилди-да, ўзини танитди:

— Мен Сисси бўламан, Омининг синглизиман.

Жогомайя илжайди:

— Оми мени маши деб чақиради, демак сенга маши эканман.

Жогомайя Кетининг қилиқларини кўриб, унга ортиқ эътибор ҳам бермай қўйди.

— Қани уйга кир, жоним,— деди у Сиссига.

— Вақтимиз йўқ, биз фақат Оми шу ердамикин деб билгани келувдик,— деди Сисси.

— Ҳали келганича йўқ,— деди Жогомайя.

— Қачон келишини билмайсизми?

— Бирпас кутиб тургин, кириб билиб чиқаман.

Кети ўтирган еридан луқма ташлади.

— Бу ерда ўтирган муаллима Омитони танимаганга солиб кўрсатди ўзини.

Жогомайя хижолат бўлди, у нега Кетининг авзон бузуқлигини пайқади, бу қизлардан иззат талаб қилишнинг қийинлигини ҳам тушунди.

Шундан кейин у дарҳол расмий тарзда гаплаша бошлади.

— Билишимча, Омито-бобу сизлар билан бир меҳмонхонада тураркан. Унинг қаердалигини ўзингиз билсангиз керак.

¹ Номошкар — ҳиндча салом бериш аломати: булла салом берувчи киши икки кафтини бир-бирига қўйиб, юзига яқинлаштиради.

Кети Жогомайянинг юзига бақрайиб туриб кулиб юборди. Бу кулгининг тагида: «Яширишни-ку биларкансиз-у, лекин ёлгон гапиришни билмас экансиз» деган маъно ётарди.

Гап шундаки, Кети Лабоннони кўрган заҳоти, айниқса, Омини танитайман деб айтганидан кейин, ғазаби қайнаб кетган эди.

Сисси бўлса, хафақон бўлгани йўқ, фақат хавотирда эди. У Жогомайянинг гўзал ва хотиржам чеҳрасига кўз ташлаши билан, шу заҳоти уни яхши кўриб қолди. Шунинг учун Кетининг одобсиз қилиқларидан хижолатда қолди. Лекин у ҳеч қачон Кетига гап қайтара олмасди, чунки Кети ҳар қандай эътирозни ҳам ёқтирмас ва дарҳол босиб қўярди. У ҳатто энг кескин чора кўришдан ҳам тап тортмасди. Қишилар кўпинча қўрқоқ бўлишади ва биров сал зўр келса, дарров орқага тисарилиб қўя қоладилар. Кети ўзининг ўта шаддолигидан гурурланар ва агар дўстларидан биронтаси, унинг ибораси билан аттганда, «кўнгли бўш, мулойим» бўлиб қолгудек бўлса, ҳеч аямасди. Агар дугоналари орасида нозик феъл ва беғам қиз учраб қолса, унинг кўзини очиртирмасди. Кети қўпол муомаласини ҳаққонийлик деб таъбирлар, кимда ким бу қўполлик зарбига дуч келишни хоҳламаса, Кетининг райига кириб, тинч юришга уринарди. Сисси шундай қизлардан эди. У Кетидан қанча қўрқса, ўз ожизлигини сир тутиш мақсадида унга шунча кўпроқ тақлид қиларди. Лекин ҳамма вақт ҳам бу иш унинг қўлидан келавермасди. Ҳозир ҳам Сисси Кетининг қилиқларидан ич-ичидан хижолат бўлаётганини сезди. Кети Сиссининг бу хижолатпазлигини Жогомайянинг кўз олдида намойишкорона енгилга қарор қилди. У стулдан турди-да, Сиссига яқинлашди, унинг оғзига сигарета тиқиб қўйиб, ўзининг сигаретасини оғзидан олмай тутатгани Сиссига тутди. Сисси қулоқларининг учигача қизариб кетган бўлса ҳам, дугонасининг бу қилиғига эътироз билдира олмади. Балки ўзини дугонасининг гарбга хос одатларидан норози бўлган ҳар қандай одамни ҳеч назарписанд қилмайдигандай кўрсатишга уринди.

Худди шу пайт Омито келиб қолди. Қизлар уни

кўриб донг қотиб қолишди. У меҳмонхонадан чиқиб кетаётганида бошида фетр шляпа, эгнида инглизча кастюм бор эди. Ҳозир эса дҳоти кийиб, елкасига шол рўмол ташлаб олган эди. У кулбасига бориб кийимини алмаштирган эди. У ерда китоб тахланган тоқча, ички кийимлари ва Жогомайя берган кресло бор эди. Омито меҳмонхонада кундузги нонуштани қилиб бўлгач, бу ерга дам олгани келарди. Лабонно Шурома билан шуғулланаётганида шалола ва апельсин қидирувчи Омитонинг бу ерга келишини ман қилиб қўйган эди. Шунинг учун Омито то соат тўрт ярим бўлгунча, яъни Жогомайяларникида чой ичгани ўтиришмагунча на тани, на жони ором оларди. У бир амаллаб шу кўрсатилган вақтгача бардош берарди-ю, кейин кийимларини ўзгартириб, худди айтилган вақтга етиб келарди.

Бугун у меҳмонхонадан чиқиб кетиши олдидан, Калькуттада буюртирилган узукни олиб келиб беришди. Хаёлида Лабоннонинг бармоғига узук тақиши манзараси намоён бўлди. Бугун айни маврути эди. Бунақа кун камдан-кам бўлади. Бугун ҳар қандай ишни ҳам йиғиштириб қўйиш керак. У тўплатўғри Лабоннонинг машғулот ўтказаетган жойига боришга ва унга қараб: «Кунларнинг бирида бир подшо фил устида кетаётган экан. У ўтмоқчи бўлган аркнинг тепаси паст экан. У бўйинини эгишни истамабди-ю, янги қурдирган қасрига кира олмай қайтиб кетибди. Бугун биз учун улуг айём кун. Сиз ишдан холи вақтингиз дарвозасини жуда паст қилиб қурибсиз — сиз уни синдилинг-ким, шоҳ сизнинг ҳаётингиз дарвозасига бошини эгмасдан кириб борсин», дейишга аҳд қилди.

Омито унга яна, айтилган вақтда етиб келишни одамлар пунктуаллик деб айтадилар, лекин аслида эса, соат билан ўлчанадиган вақт — ҳақиқий вақт эмас деб айтмоқчи ҳам бўлди. Соат вақтни ҳисоблаб туради, аммо ҳар хил вақт ҳар хил қадрлигини соатнинг ўзи била олармиди?

Омито атрофга кўз югуртириб чиқди. Осмон булутга бурканиб олган, куннинг хиёл хиралашиб қолганига қараганда, соат беш билан олти ўрталарида

эди. Аммо у, ярамас соатим шу вақтнинг аксини кўрсатиб қўймасин тагин, деган хаёл билан унга қарамади. Бир неча кун муттасил алангаи оташ бўлиб иситма чиқариб ётган боласининг пешонаси совугандай туюлган она ҳам худди шундай, термометрга қарашга кўрқади. Бугун Омито белгиланган вақтдан анча эрта келди. Чидамсизлик на уятни, на ҳаёни билар экан.

Лабонно талабаси билан машғулот ўтказадиган айвоннинг бир қисми йўлдан кўриниб турарди. Ҳозир у ерда ҳеч ким йўқ эди.

Омито суюнганидан юраги ўйнаб кетди. Шундан кейингина у соатига қаради. Соат учдан йигирма минут ўтган эди. Бир кун у Лабоннога, одамлар қонунга бўйсундилар, худолар эса қонунларни тап олмайдилар. Биз у дунёда қонунсизлик оби ҳаётдан баҳраманд бўлмоқ учун, бу дунёда қонунларга бўйсунамиз. Лекин баъзан қонунсиз эркинлик ер юзига тушади, шунда одамлар қонун бошига қирғин солиб, ўшал эркинликка сиғинишлари керак бўлади, деган эди. Омито, эҳтимол, Лабонно мавжуд тартиб-қондан бас қилиб қўя қолиш зарурлигига тушунар, деб умид қилган эди, у бугунги куннинг нечоғлик муҳимлигини тушуниб, жамики тақиқларга барҳам берар, деб ўйлаган эди Омито.

У яқинроқ келиб, уй остонасида донг қотиб туриб қолган Жогомайяни, Кетининг сигаретасидан ўзиникини тутатиб олаётган Сиссини кўрди. Омито бу намойиш атайин қилинаётганини дарҳол тушунди. Дўстона ҳиссиётини кўрсатишга уринган ва шу қилмиши учун дакки еган кучук бола Тоби Кетининг оёғи остига ётиб, мудрай бошлаган эди. Лекин Омито келиши билан унга яна жон кирди ва Омито билан кўришишга жазм қилди. Сисси кучук болани яна жеркиб, бу ер дўстлик ҳиссиётини изҳор қиладиган жой эмаслигини англади.

Омито икки дугонага қайрилиб қарамади ҳам. У келатуриб узоқдан «Маши!» деб қичқирди, яқин келиб унинг оёқлари остига бош қўйди, хок пойини кўзига суртди. Бундай пайтларда у ҳеч қачон Жогомая билан бу тарзда кўришган эмас эди.

— Маши-ма, Лабонно қани?— деб сўради у.

— Билмайман, азизим, уйда бирон хонада бўлса керак.

— Машғулот вақти ҳали тамом бўлгани йўқ-ку.

— Мана булар келишганидан кейин чиқиб кетган бўлса керак, деб ўйлайман.

— Юринг, бориб кўрайлик, нима қиляпканкин.

Шундан кейин Омито Жогомайя билан уйга кириб кетди. У икки дугонага мутлақо эътибор бермаган эди.

— Бу ҳақорат! Кетамиз бу ердан!— деб қичқирди Сисси. Кетининг ғазаби ҳам ундан кам эмас эди. Лекин у бор гапни охиригача аниқлаб олмагунча бу ердан кетишни истамади.

— Барибир, қўлимиздан ҳеч иш келмайди— деди Сисси.

— Йўқ, келади!— деб жавоб қилди Кети шаҳло кўзларини чақнатиб.

Орадан яна бир оз вақт ўтди.

— Юра қол, азизим. Ҳеч шу ерда ўтиргим келмаяпти,— деди яна Сисси.

Ниҳоят, ичкаридан Лабоннони етаклаб Омито чиқди. Лабоннонинг чеҳрасида мутлақо хотиржамлик акс этиб турарди. Бу чеҳрада на ғазаб, на нафрат, на такаббурлик аломатлари бор эди. Жогомайя уйда қолган эди, унинг қизлар олдига ҳеч чиққиси келмади. Омито кириб уни бошлаб чиқди. Кетининг кўзи дарҳол Лабоннонинг бармоғидаги узукка тушди. Қаҳри қайнаб бутун қони миясига урди, кўзлари қонга тўлди, ҳозир у ҳамма нарсани остин-устун қилиб ташлагудек эди.

— Маши,— деб гап бошлади Омито,— бу синглим Шомита¹ бўлади. Эҳтимол, отамиз исмларимиз бир-бирига тақовул² бўлсин деб шу отни қўйгандир, бироқ қофия бўлмади, барибир. Буниси синглимнинг дугонаси Кетоки.

Шу пайт бирдан тўполон бошланди. Уйдан Шуро-

¹ Шомита — ювош, камтарин.

² Омито — шўх, итбатсиз.

манинг яхши кўрган мушуги чиқиб келди. Бу сурбетлик Тобининг уруш очиши учун қонуний асос бўлди. Кучук бола ириллаб ўзини мушукнинг устига отди-ю, лекин жангнинг дарҳол юз берган оқибатидан, яъни мушукнинг ўткир тирноқлари ҳамда даҳшатли пишқиришидан қўрқиб ўзини олиб қочишга тўғри келди. Кучук бола анчагина узоқда туриб олди ва бехатар қаҳрамонлик кўрсатмоқчи бўлиб, тинмай акиллай бошлади. Мушук буни назар-писанд қилмади, белини букди-да, нари кетди. Кети ортиқ ўзини босиб ўтира олмади. У ғазаб билан Тобининг қулоқларини чўза бошлади. Бу жазога сабаб Кетининг феъли айнигани эди. Ит бундай муомаладан норози бўлиб қаттиқ акиллаб қаршилиқ кўрсата бошлади. Афтидан, тақдир Кетини мазақ қилаётгандай эди.

Шовқин босилгандан кейин Омито Сиссига қараб деди:

— Сисси, бу Лабонно. Шу пайтгача унинг исмини мендан эшитганинг йўқ эди, лекин бошқа кўп одамлардан эшитган бўлсанг керак деб ўйлайман. Тўйнимиз Калькуттада огроҳаён ойида бўлади.

Кети бир амаллаб чеҳрасида табассум аломатлари ҳосил қилди.

— О, табриклайман!— деди у.— Апельсин боли топш унчалик қийин эмас экан-ку. Йўл ҳам раван экан, бол ҳам ўзи огизга келиб турибди.

Сисси ҳар сафаргидек ўзини тутиб туролмай кулиб юборди. Лабонно бу сўзларнинг пичинг билан айтилаётганини сезган бўлса ҳам, сирли маъносига тушунмади. Омито тушунтира бошлади:

— Бугун меҳмонхонадан чиқиб кетаётганимда, қаёққа кетаётганимни сўрашувди. Мен уларга, ёввойи бол топгани, деб айтувдим. Ҳозир шундан кулишяпти. Одамлар ҳазилимга тушунмайди,— бу менинг бошимга тушган бир бало.

— Сен апельсин болига муяссар бўлиб, ютиб чиқдинг,— деди Кети хотиржам овоз билан,— энди менинг ҳам ютиб чиқишимга ёрдам бер.

— Хўш, нима қилишим керак?

— Норен билан бас бойлашганман. У, сени жентельменлар борадиган жойларга ҳеч ҳам олиб бориб

бўлмайди, от пойгасига томоша қилгани сира ҳам бормади, деб айтяпти. Мен гавҳар узугимни тикиб, сени от пойгасига олиб бораман деб бас бойладим. Сисси иккаламиз ҳамма шалолаларга бориб кўрдик, бол сотадиган дўконларга бордик, охири келиб сени топдик. Инглизча: *wild goose*¹ деб айтганларидек, ёввойи ғозни ахтариб жуда кўп жойларни кездик-а, Сисси?

Сисси жавоб бериш ўрнига кулиб юборди.

— Сен ўзинг бир вақт айтиб берган ҳикоя эсимга туриб кетди, Омит,— деб давом этди Кети.— Бир форс файласуфи салласини ўғирлаган ўғрини ҳеч топа олмаган экан. Шунда у қанча қочиб юрса ҳам, барибир, ахийри шу ерга келади-ку, деган мулоҳаза билан қабристонга бориб ҳақ деб ўтира берибди. Мисс Лабонно сени танимаслигини айтганда, мен шубҳаланган бўлсам ҳам, лекин дилимнинг аллақарида, барибир, ахийри ўз қабристонингга келасан, деган хаёл пайдо бўлди.

Сисси хандон ташлаб кулиб юборди.

Кети Лабоннога мурожаат қилди:

— Омит ҳеч қачон сизнинг исмингизни тилга олмаган эди. У истиоранинг болдек ширин тили билан сизни «апельсин боли» деб атади. Сиз киноя гапларни эшитишга одатланмагансиз. Омитни танимайман, деб очиқ айтдингиз. Лекин, якшанба мактабида одат тусини олган нарса юз бермади: сизни ҳам, Омитни ҳам ҳеч ким жазоламади. Бирингиз, муяссар бўлиш ниҳоятда қийин бўлган болни бир интилганда ютиб юборди, иккинчигиз эса, бир қарашнинг ўзида нотаниш кишини таниди-қўйди: фақат мен ютқиздим, холос. Бу адолатдан эмас, тўғрими, Сисси?

Сисси яна кулиб юборди. Тоби бу кулгига жўр бўлишни ўз бурчи деб билиб безовталана бошлади. Уни учинчи марта тинчителишга тўғри келди.

— Омит, ўзинг биласан, агар шу гавҳар узугимдан айрилсам кўнглим асло таскин топмайди,— деб

¹ *Wild goose chase*— сароб ортидан қувиш, телбалик.

яна гапира бошлади Кети.— Бу узукни менга бир вақтлар ўзинг тақдим қилган эдинг. Мен уни ҳеч қачон қўлимдан ечмагандим, у танимнинг бир бўлагидай бўлиб қолган. Наҳотки, келиб-келиб шу Шилонг тоғларида бас бойлаб узугимдан жудо бўлсам?

— Нега энди узугингни тикдинг, ўртоқжон?— деб сўради Сисси.

— Жуда ҳам ўзимга бино қўйган эканман, кейин эркакларга ҳам жуда ишонардим. Энди ўзимга бино қўйишга барҳам бердим. Бу сафар пойгада ютқиздим. Фикримча, энди Омитонинг розилигини ололмасам керак. Мени шундай ҳақоратлаш ниятинг бор экан, нега бу узукни жуда меҳрибонлик билан ҳадя қилган эдинг. Шу ҳадя, наҳотки, кишининг зиммасига ҳеч қандай мажбурият юкламаса? Бу ҳадяни вақти келиб сени ҳақорат қиламан, деган ният билан берганмидинг?

Кетининг овози узилиб-узилиб чиқа бошлади, у ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб турарди.

Бу воқиа етти йил бурун содир бўлган эди. У пайтда Кети ўн саккизда эди. Бир кун Омито ўз бармоғидаги узукни чиқариб, уни Кетининг бармоғига тақиб қўйди. У вақтда улар Англияда туришган эди. Оксфорд университетининг студенти бир панжоблик йигит Кетига жуда ҳам ошиқ бўлиб қолганди. Уша куни Омито билан ўша панжоблик йигит қайиқда сузишда мусобақа ўйнаётган эдилар. Мусобақада Омито ютиб чиқди. Ой шуъласига ғарқ бўлган июнь осмони фасоҳатли бўлиб кетди, ҳаттоки, ер юзининг ўзи ҳам дала чечакларининг хўшбўй ҳидларидан маст бўлиб ўзини тутиб тура олмади. Ана ўшанда Омито бу узукни Кетининг бармоғига тақиб қўйган эди. Бунинг кўп маъноси бор эди, аммо унда ҳеч қандай сирли мазмун йўқ эди. Уша пайтларда Кетининг кулгилари қувноқ, юзига упа-элик суртмас, унинг уялганида қизариб кетишларига ҳеч нима халал ҳам бермасди. Омито унинг бармоғига узукни тақиб, қулоғига:

Бу кечанинг тахти-равони —
Малика — Ой ором макони.

деб пичирлаганди.

У пайтларда Кети маҳмаданаликни билмасди. У чуқур хўрсиниб гўё гапираётгандай: «*Mon ami*» сўзини яъни французчада «менинг дўстим» деган сўзни пичирлаб айтган эди.

Ҳозир Омитонинг оғзидаги оғзида қолди. У нима деб жавоб беришни билмасди.

— Модомики мен бас бойлаб ютқизган эканман, бутунлай мағлубиятга учраганим нишонаси сенинг қўлингда қола қолсин, Омит,— Кети шу сўзни айтиб, узукни бармоғидан чиқариб олиб, стол устига ташлади-ю, тез-тез юриб чиқиб кетди. Унинг бўялган оппоқ юзларидан кўз ёшлари дув-дув оқарди.

Қ У Т У Л И Ш

Лабонно Шобҳонлалдан қисқагина мактуб олди: «Кеча кечқурун Шилонгга келдим. Агар рухсат этсангиз ҳузурингизга бораман, йўқ десангиз эртагаёқ бу ердан жўнаб кетаман. Сиз менга танбиҳ бердингиз, аммо қачон ва қаерда нима гуноҳ қилиб қўйганимни ҳанузгача тушуна олмайман. Ҳозир ҳузурингизга шуни билгани келганман, акс ҳолда ҳеч қачон кўнглим тинчимайди. Қўрқманг, бошқа ҳеч нима илтимос қилмайман».

Лабонно жиққа ёш кўзларини артди. У ўтмишни хотирлаб сукутда ўтирарди. У журъатсиз ёшлик ҳақида ўйларди, йигитнинг шу журъатсизлиги туфайли Лабонно муҳаббатнинг нозик ниҳолининг ниш уриб чиқишига йўл қўймади, унинг йўлига ғов солди. Агар йўл қўйганда эди, ҳозир у ниҳол қизнинг бутун ҳаётини тўлдирган бўлар, унинг меваларидан Лабонно баҳраманд бўларди. Лекин Лабонно ўзининг билимдонлигидан ниҳоятда ғурурланар, ўз машғулотирига бутунлай шўнғиб кетган ва мустақиллигини ҳаддан зиёд қадрларди. Отасининг илм ва машғулотиридан бошқа ҳеч нимани пайқамаслиги қизни муҳаббат

ҳисларига бир ожизлик деб қарашга мажбур этди. Бироқ, мана энди муҳаббат ундан қасос оляпти, унинг гурури кўкка совурилди. Илгари нафас олишдек, ё кулишдек осон бўлган ишлар, энди мушкул бўлиб қолди. Утмишда таниш бўлган меҳмонни энди очиқ чеҳра билан самимий кутиб олиш қийин гап. Лекин ундан юз ўгириш яна ҳам даҳшат эди. У шўрлик Шобҳонлалнинг камситилган, қадди букилган қиёфасини тасаввур қила бошлади. Бу йигитнинг рад этилган муҳаббат ҳислари шунча вақтдан бери қандай оби ҳаёт ичида омон сақландийкин? Бу оби ҳаёт — йигитнинг олижаноб қалби эди.

Лабонно жавоб ёзиб юборди: «Сиз — дўстларим ичида энг яхшисиз. Сизнинг бу дўстлик ҳисларингизга миннатдорлик билдириб ҳады қилишга хазинам йўқ. Сиз ҳеч қачон ҳады қилган нарсангиз эвазига ҳеч нима талаб қилмас эдингиз. Мана, бугун ҳам дилингиздаги нарсани менга бахш этгани келибсиз, аммо эвазига ҳеч нарса талаб қилмаяпсиз. Сиз бахш этган армуғондан воз кечишга ҳамда сизни қайтариб юборишга менда на қатъийлик ва на шафқатсизлик бор».

У мактубни эндигина жўнатиб юборган эди ҳамки, бирдан Омито кириб келди.

— Бонне,— деди у,— юринг, айланиб келамиз.

У ҳадиксираб гапирарди, чунки Лабонно унамаса керак деб қўрқарди.

Лекин Лабонно оддийгина қилиб:

— Майли,— деди.

Улар уйдан чиқишди. Омито тортинчоқлик билан Лабоннонинг қўлидан ушлади. Лабонно қаршилик кўрсатмади, қўлини тортиб олмади ҳам. Омито унинг қўлини маҳкам сиқди. У ўзининг қалб ҳароратини фақат шу йўсинда изҳор қила олиши мумкин эди, сўзлар унга хизмат қилишдан воз кечган эди.

Улар илгари учрашадиган ерга, ўрмон ичидаги ялангликка келишди. Қуёш ботган, фақат тақир тоғ чўққисиди унинг тақир энг сўнги шуъласи порларди. Яшил тусдаги нарсалар ажойиб товланиб, нафис зангори тусга кирган. Лабонно билан Омито тўхтаб, қуёш ботишини томоша қила бошладилар.

— Илгари бошқа қизнинг қўлига узук таққан экансиз, нега мени ҳам шундай узукни қабул қилишга мажбур этдингиз?— деди Лабонно мулойимлик билан.

— Буларнинг ҳаммасини сизга қандай тушунтирсам экан, Бонне?— дилида алам билан жавоб берди Омито.— Тўғри, бошқа бир қизнинг бармоғига узук таққаним рост. Лекин, бугун бармоғидан узукни ечган қизни ўша деб ўйлайсизми?

— Қизлардан бири парваридагорнинг меҳри билан яратилган, иккинчиси сизнинг илтифотсизлигингиз билан яратилган.

— Жудаям сиз айтганчалик эмас. Кетини бугун сиз кўрган ҳолга тушишга мажбур этган зарбаларнинг ҳаммасини мендан деб ўйламанг.

— Бир вақтлар у сизга бутунлай ишонган экан. Нега ахир уни сақлаб қолмадингиз? Аввало сиз уни қўлингиздан чиқариб юборгансиз (нима сабабдан бундай қилганингизнинг аҳамияти йўқ), шундан кейин ўнлаб бегона қафтлар унда из қолдирганларда, унинг ўзгариб кетишига сабабчи бўлганлар. У сиздан жудо бўлганидан кейин ҳар кимнинг дидига мослашишга уриниб кўрган. Шунинг учун ҳам у ажнабий мамлакат қўғирчоғига ўхшайди. Агар унинг дили пора-пора бўлмаганда, бу ҳол юз бермаган бўларди. Лекин, бу тўғрида гапирмаймиз. Сиздан бир илтимосим бор, шу илтимосимни бажо келтиришга сўз беришингиз керак.

— Айтинг, ҳеч сўзсиз бажараман.

— Дўстларингиз билан бир ҳафтага Черапунжиги бориб келинг. Кетини бахтли қила олмаганингизда ҳам, кўнглини анча кўтарасиз.

— Яхши,— деди Омито бир оз сукутдан кейин.

Лабонно бошини унинг кўксига қўйди.

— Мита, сизга бир гап айтмоқчиман, аммо уни ҳеч қачон такрорламайман. Орамиздаги алоқа ипларидан сиз ҳеч хавотир олмасангиз бўлади. Бу гапни мен аччиғланганимдан эмас, сизни жуда яхши кўрганимдан айтяпман. Менга узук тақдим этманг, ҳеч қандай нишона керак эмас. Менинг муҳаббатим

ҳар қандай ташқи нишоналардан ҳоли бўла қолсин.

Лабонно шу сўзларни айтиб, узугини ечди-да, авайлаб Омитонинг бармоғига тақиб қўйди. Омито унга эътироз билдирмади.

Кеч кирди. Сокин ер ботиб бораётган қуёш шуъласига чўмган осмонга юзини тикди. Лабонно ҳам худди шундай сукутда, шундай осойишталик билан Омитонинг пастга қараган чехрасига боқди.

Етти кундан кейин Омито қайтиб келди ва Жогомайяниқига борди. Лекин уй берк, ҳеч ким кўринмасди. Уйдагиларнинг қаёққа кетишгани номаълум.

Омито эквалипт дарахти остида бир оз турди. Юраги сиқилиб кетди. У ёқдан бу ёққа юра бошлади. Шу пайт таниш боғбон келиб қолди. У Омито билан саломлашиб:

— Эшикни очиб берайми? Уйга киришни хоҳлайсизми?— деб сўради.

— Ҳа,— деб жавоб қилди Омито, бир оз иккиланиб тургач.

У Лабоннонинг бўлмасига кирди. Стол, стул, китоб тоқчаси ҳаммаси ўз ўрнида турарди, лекин китоблар йўқ. Ерда йиртиб ташланган иккита бўш конверт ётар, конвертга бегона одамнинг қўли билан Лабоннонинг адреси ва исми ёзилган. Столда бир неча эски перо ва учи синган қалтагина қалам ётарди. Омито қаламни чўнтагига солди. Бўлма ёнида Лабоннонинг ётоқхонаси бор эди. У ерда Омито фақат устида тўшакдан бўлак ҳеч нимаси йўқ темир каравот ва ёғупанинг бўш шишаси ётган пардоз столчасини кўрди. Омито ўзини тўшак устига отди-да, бошини чангаллаб олди. Темир каравот ғижирлаб кетди. Гунг сукунат бутун хонани қамраб олган ва Омитонинг саволларига жавоб бермасди. Бу сукунат гўё абдийдек туюларди.

Тамом дармондан қолган Омито ўз кулбасига кетди. Ҳамма буюмлар ўзи қандай қолдирган бўлса, шундайлигича турарди. Ҳатто Жогомайя креслосини ҳам олиб кетмабди. Жогомайя бу креслони Омитога

қалб тортиғи қилиб қолдирганини тушунди. Шунда Омито «ўғлим...» деб чақираётган майин ва ёқимли овозни эшитаётгандек ҳис қилди. У бошини эгиб, бу кресло олдида пронам қилди.

Энди Шилонг тоғлари ўзининг мафтун этувчи кучини йўқотган эди. Омитонинг ҳеч ерда кўнгли таскин топмади.

сўнги дoston

Жотишонкор Қалькуттада коллежда ўқир, ётоқхонада турарди. Омито уни тез-тез уйига, ўзи билан бирга овқатланишга чақириб турар, биргаликда ҳар хил китоблар ўқир, ҳеч кутилмаган мулоҳазалари билан уни ҳайрон қолдирар, машинасида у билан сайрга чиқарди.

Лекин, мана бир неча вақтдан бери Жотишонкор Омито тўғрисида аниқ бир хабар билмайди. Гоҳ у Омитони Утакамундда эмиш деб, гоҳ Найниталда экан деб эшитиб қоларди. Бир куни у Омитонинг бир дўсти оғзидан Омито ҳозир Кети Миттернинг хорижий бўёқларини ювиш билан овора деб заҳарханда қилиб гапирганини эшитиб қолди. Омито энди кўнглидаги ишни топди — бўёқларни ўзгартириш билан банд. Шу пайтгача, у ўзининг яратувчилик эҳтиёжини сўз билан қондирарди, энди қўлига жонли махлуқ тегди. Бу махлуқнинг ўзига келсак, келажак ҳаётнинг жонли мевасидан баҳраманл бўлиш орзусида ўзи ранг-баранг гулларидан халос бўлиб олишга аҳд қилган. Одамларнинг айтишига қараганда, Омитонинг синглиси, ҳозир Кетини ҳеч таниб бўлмайди, ҳозир у бутунлай табиий қиёфага кириб қолган, деганмиш. У ҳатто дўстларига, мени Кетоки деб чақиринглар деганмиш. Агар у юпқа шантипур муслинидан тикилган сорий кийган қизни кўриб қолса, унга худди тунги кўйлақда юргандек уят туюлармиш. Одамлар орасида яна, Омито уни ёлғиз ўзлари бўлганда Кея деб чақирармиш, деган миш-миш гаплар ҳам юрарди. Ҳатто шундай гаплар ҳам бор эдики, Найнитал кўлида қайиқда сузиб юришган чо-

ғида, қайиқни Кети ҳайдаркан-у, Омито унга Рабиндранат Тагорнинг «Мақсадсиз саёҳати»ни ўқиб ўтираркан. Омитонинг қалби елканларини ёзиб тўлқинлар устидан шодиёна кайфиятда учиб кетаётганини Жотишонкор энди англаган эди.

Ниҳоят, Омито қайтиб келди. Одамларнинг оғзида Омито Кетокига уйланармиш деган миш-миш гаплар тарқалган эди, лекин Омитонинг ўзи бу тўғрида Жотига ҳеч оғиз очмасди. Омитонинг феъли ҳам ўзгарган. У ҳали ҳам инглизча китоблар сотиб олиб, уларни Жотига совға қиларди-ю, аммо энди кечқурунлари у билан бу китобларни муҳокама қилмасди. Жоти энди мунозаралар оқими бошқа томонга қараб оқа бошлаганини фаҳмлаши мумкин эди. Омито Жотини автомобилда сайр қилишга таклиф қилишини ҳам бас қилди. Жоти ёшидаги йигитча учун, Омитонинг «мақсадсиз саёҳати»да учинчи шахснинг ортиқчалигини англаб олиши унча қийин эмас эди, албатта.

Ниҳоят, Жотининг сабри тугади. Бир кун у Омитодан шартта сўраб қўя қолди:

— Омито-да, сизни Кетоки Миттерга уйланади деб эшитдим.

Омито бир оз сукутда тургач, жавоб бериш ўрнига ўзи сўради:

— Лабонно бундан хабардорми?

— Йўқ, унга ёзганим йўқ. Нега десангиз, бу гапнинг ростлиги тўғрисида сиздан ҳеч гап эшитганим йўқ.

— Сен эшитган миш-мишлар тўғри. Лекин Лабонно бун тўғри тушунмасмикин, деб қўрқаман.

Жоти кулиб юборди.

— Бунинг нимасига тушунмайди? Сиз уйланмоқчи экансиз, демак уйланасиз. Бундан ҳам осон гап борми!

— Биласанми, Жоти, кишининг ҳаётида ҳамма нарса ҳам мураккаб. Луғатда фақат битта маънони англаувчи сўз турмушда бир неча маънони билдириши мумкин. Ахир, Ганг ҳам океанга яқинлашганда қанчадан-қанча тармоқларга бўлиниб кетади-ку.

— Яъни,— деб гапини илиб кетди Жоти,— сиз уйланиш — уйланиш эмас, демоқчимсиз?

— Мен, «уйланиш» сўзининг минг хил маъноси бор, демоқчиман. Бу сўз фақат инсон ҳаётидагина маълум бир маънога эга бўлади. Агар одамни эса олмасанг, у сўзнинг маънисини аниқлаш қийинлашиб қолади.

— Хўш, ўзингиз бу сўзга қандай маъни берасиз?

— Уни таърифлаб бўлмайди. Уни турмушда татбиқ қилиш керак. Агар мен, бу сўзнинг энг муҳим маъноси — муҳаббат деб айтсам, унда шу «муҳаббат» деган сўзни таърифлаб беришимга тўғри келади, ўша муҳаббат деб аталувчи нарса эса, уйланишга қараганда ҳам ҳаёт билан кўпроқ боғланган.

— Ундай бўлса, Омито, мунозарани тўхтатиш керак. Агар биз елкамизга сўзлар юкини ортиб олиб, уларнинг маънисини топиш учун зир югурсаг-у, маъно бизга чап бериб, ўзини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлайверса, қилган ҳаракатимиз беҳуда кетади.

— Тўғри айтасан, ука. Мен билан ҳамдамлашиб, сенинг ҳам тилинг бийрон бўлиб қолибди. Дунёда яшагандан кейин, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам иш кўрсатиш керак, шунинг учун кишига сўз жуда ҳам зарур. Сўз бутун маънони қамраб ола олмайди, шунинг учун биз кундалик ишимизда унча қиймати бўлмаган сўзлардан фойдаланамиз. Нима ҳам қилардик? Бу билан киши бир-бирини англаб қололмайди, демак биз юмуқ кўз билан ишимизни давом этдира берамиз.

— Ундай бўлса, бугунги суҳбатимизни тамомларканмиз-да?— деб сўради Жоти.

— Агар бу суҳбат ҳаётга ҳеч қандай тааллуқли бўлмаган хулоса чиқариш бўлса, суҳбатни тўхтатган маъқул.

— Борди-ю, уларни ҳаётга тааллуқли деб топдик, унда-чи?

— Ундай бўлса, эшит.

Бу ерда кичкина изоҳ бериб ўтсак ортиқча бўлмайди. Жоти чойхўрлик қилгани Омитоникига тез-

тез келиб турарди, чойни Омитонинг сингиси Сисси қуярди. Омитонинг адабиёт масалалари юзасидан муҳокама қилиш учун Жотини кундуз кунлари уйига таклиф қилмай, кечқурунлари у билан автомобилда сайр қилмай қўйганда Жоти хафа бўлмаганлигига шу Сисси сабаб бўлса керак, деб ўйлаш мумкин. У Омитони бутун қалбдан афв этган эди.

— Бир томондан,— деб гапини давом этдирди Омито,— ҳавода кислород бор. Агар шу кислород бўлмаганда, ҳаёт бўлмасди. Иккинчи томондан, кислород кўмирга қўшилиб ёнади, ана шу ўт турмушда кенг татбиқ этилади. Иккала ҳолда ҳам биз кислородсиз кун кўролмаймиз. Энди тушундингми?

— Унчалик тушунмадим, лекин тушуниб олгим бор.

— Бир муҳаббат борки, у фазода эркин парвоз қилиб юради. Бу муҳаббат киши кўнглига ҳузур бағишлайди. Иккинчи бир муҳаббат борки, у кундалик меҳнат қўйнида эриб сингиб кетади. Бундай муҳаббат оилага меҳр олиб киради.

— Гапингизга тушунган-тушунмаганимнинг ҳам фарқига боролмадим. Аниқроқ қилиб айтинг, Омито-да.

— Бир вақтлар мен қанотларимни кенг ёзиб, парвозим чўққисига ҳам етиб борган эдим. Энди қанотларимни йиғиб олиб, кичкина уямда тиқилиб ўтирибман. Лекин ўз осмонимни унутганим йўқ.

— Бир кишининг ҳам хотин, ҳам дўст бўлиши мумкин эмасми?

— Кишининг ҳаётида бахтли тасодифлар бўлиши мумкин-у, лекин бўлмапти-да. Ҳам маликани, ҳам ярим подшоликни қўлга киритган одам бахтли бўлади. Лекин ўнг қўлида давлатни, чап қўлида эса маликани ушлаб турган одам, шу давлат билан маликани бирлаштира олмаса ҳам бахтиёрдир.

— Лекин...

— Лекин сиз ўйлаб чиқарган романларда бу ҳол жуда сийрак учрайди, демоқчимисан? Ҳеч-да. Хўш, биз китобдан намуна олиб роман яратишимиз керакми? Ҳеч қачон! Мен ўз романимни ўзим яратаман. Биринчи романимни ўз осмонимда сақлаяпман, ер

юзидан эса янги роман яратаман. Сен, шу романлардан бирини сақлаб қолиш учун бошқасини нобуд қилувчиларни романтиклар деб атайсан. Улар ё балиқдек сувда сузадилар, ё мушукдэк ерда писиб юрадилар, ё бўлмаса кўршапалакдек осмонда учадилар. Мен романнинг парамаҳансасиман¹. Мен чин муҳаббат туйғуларига ҳам ерда, ҳам кўкда баравар муяссар бўламан. Менинг мустаҳкам қўрғонларим дарё ўртасидаги оролга жойлашган, шунинг учун мен арши аъло сари парвоз қилганимда кенг фазо йўли билан учиб бораман. Яшасин менинг Лабонно! Яшасин менинг Кетоким! Омито Райга шон-шарафлар бўлсин!

Жоти сукутда ўтирарди, гўё бу фикрлар унга ёқмагандек эди. Омито унинг чеҳрасидаги ифодаларни кўриб қолди-да, илжайиб деди:

— Менга қара, ука, ҳозир мен айтган гаплар умумнинг фикри эмас. Бу менинг шахсий фикрим, холос. Бу фикрларни сеники деб айтилса, хато бўлади, сен мендан хафа бўласан. Дунёдаги кўпдан-кўп тартибсизлик ва жанжалларнинг сабаби шуки, одамлар бировларнинг сўзларига ўзларича маъно берадилар. Хўп, мен сенга ўз фикримни яна бир марта тушунтириб берай. Мен ўз фикрларимни образли шакл либосига кийинтириб талаффуз этишим керак, акс ҳолда яланғоч сўзлар уялиб кетадилар. Мени Кетокига боғлаб турган нарса — муҳаббат. Лекин бу муҳаббат — бамисоли кўзадаги сувдай, мен ҳар куни у сувдан қуйиб ичаман. Лабоннога муҳаббатим эса — гўё бир кўл, у кўлни кўзага сиғдириб бўлмайди, у кўлда менинг руҳим сузиб юради.

Жоти саросимага тушиб сўради:

— Ахир, Омито-да! Икковидан биттасини танлаб олса бўлмайdimи?

— Ким танлай олса — майли олаверсин. Мен танлай олмайман.

¹ Парамаҳанса — жамики шавқ-завқлардан воз кечган дарвиш.

— Борди-ю шримоти Кетоки...

— У ҳамма гапдан хабардор. Лекин унинг жамики гапга чуқур тушуниб етган-етмаганини билмайман! Мен уни ҳеч алдамаётганимни бутун ҳаётим билан исбот қиламан унга. У яна Лабоннодан миннатдор бўлиш кераклигини ҳам билиши керак.

— Бу-ку, тўғри, лекин уйланаётганингизни шримоти Лабоннога хабар қилиш керак.

— Албатта, хабар қиламан. Лекин аввало мен унга хат юбормоқчиман. Бериб қўясанми?

— Ҳа.

Мана Омитонинг мактуби:

«Биз йўл ёқасида турган ўшал оқшомда, саёҳатимизни шеър билан хотималаган эдим. Бугун ҳам йўлнинг поёнига бориб тўхтадим ва шу сўнгги дамни шеър билан ифодалаш истагим бор, чунки бошқа сўзларнинг вазмини бу дамга асло мос келмайди. Бечора Нибарон Чокроборти нозик балиқча сингари қўлга тушган ваҳоти ўлиб қолди. Бошқа иложи бўлмаганлигидан, сизнинг сеvimли шоирингизга менинг ушбу сўнгги сўзларимни баён қилишни топшираман:

Ушал видолашиш чоғида

Қандай бўлганлигинг ёдимда мангу,

Дил дунёси, қалбим боғида

Сўнг кунги қиёфанг сақланур айру.

Кимёгарлар тоши меники,

Удир ҳаётимнинг меҳри гиёси.

Сенга куч бағишлар, менинг-чи —

Ортар ҳаётимнинг нури зиёси!

Хира эрди менинг турмушим,

Аммо жамолингни кўрганим замон

Деразангда ёнган чироғинг

Нури билан қалбим бўлди чарағон.

Ҳижрон оловидан аланга,

Қурбон гулхавидан чиққан тоза нур

Алам билан ишқ қайтмиш танга.

Илоҳ мужассамдек кўринур!

«Мита».

Орадан бир қанча вақт ўтди. Бир кун Кетоки жияниникига аннапарашанга¹ кетган эди. Омито уйда қолган эди. Жотишонкор унга Лабоннодан мактуб олиб келганида у креслода ўтириб, оёқларини олдидаги стулга қўйганча Вильям Жемснинг² «Хатлар»ини ўқирди. Мактубнинг бир томонида Лобанно билан Шобхонлалнинг тўйи ярим йилдан кейин, жойштҳо³ ойида, Рамгарҳ тоғларида ўтказилиши хабар қилинган эди. Мактубнинг иккинчи бетига эса шеър ёзилган эди:

... Вақт ўтар, овозин эшитасенми?

Унинг араваси тинмай йўл босар...

Кўкдан келар гўё юрак товуши,

Юлдузларни босиб мажақлаб ўтар.

Нечук йиғламасинлар қоронғилик кўксига,

Дўстим!

Вақт менга чек ташлади,

Тузоғига илинтирди у мени,

Арава хатарли йўлдан бормоқда,

Сен юрар йўлдан жуда узоқда,

Сен мени энди учратолмассан,

Бу йўлнинг охири менга қоронғи!

Арава эгаллаб олган кўринар йўлни...

Улимларни минг бора енгиб,

Бугун мен чўққининг учига чиқдим.

Тонг шафағидан қизарган чўққи...—

Ўз номим бу йўлда нечук унутмай,

Шамолми учирди эски исмни?

Ҳақир диёримга йўл йўқдир, асло...

¹ Аннапарашан — эмадиган болага биринчи марта пиширилган гуруч бериш маросими.

² Жемс Вильям (1842—1910) америкалик психолог ва файласуф.

³ Жойштҳо — бангол календарига иккинчи ой — май-июнь ойига тўғри келади.

Узоқдан гар мени кўрмоқчи бўлсанг,
Таний олмайсан...

Дўстим,
Алвидо!

Биламан — қачонлардир бир маҳал,
Тинчу осойишта замонда балким,
Узоқ ўтмишнинг йироқ қирғоқларидан
Баҳор шабадаси сенга элтади
Менинг оҳимни!

Тикилиб йиғламоқда бўлган бакул
Гули билан осмон сени бирдан
Ғамгин қилади,—

Яхшироқ қарагил, мендан сўнг
Қолмаганми экан ҳеч нарса?..
Қолмадимми ярим кечада
Эс-ҳушни йўқотган вақтимиз,
Ҳаётинг кеч қолган ҳошиясидан
Туриб қара,

Қилмай галаён,
Тасодифий ва ҳам номаълум
Уйқусираб турган қиёфа
Бирдан бўладими намоён?..
...Бу туш эмас!

Бу ҳаммаси менинг ҳақиқатимдир,
Ўлимларга голиб абадий қонун,
Бу ҳаммаси менинг муҳаббатимдир!
Бир хазина —

Бу сенга армуғон аллақачоноқ
Сенга тортиқ этилган эди...
— Бақосизлик қадим оқимига мен
Ташланганман, оқиб бораман,
Вақт мени оқизиб борар бебақо,
Қирғоқдан қирғоққа, саҳро-басаҳро...
Дўстим,

Алвидо!
Сен ҳеч нарса йўқотганинг йўқ...
Кул, хок билан ўйнашга ҳақли —
Маҳбубанг ўлмас суратин яратдинг,
Яратмишсан ажойиб, нодир.
Бу маҳбубанг нурли боқишин
Ва оламга ўтлар ёқишин

Қора тундан яна қайтадан чақиришга
Сен доим қодир.

Дўстим!

Кечанинг ўйини бўлур, бу фақат,
Ҳалал бермас мени эслашга.
Левкой гули қурбонлик ўчоғи ичра —
Очкўзлик қурбони бўлмайди албат.
Сен мени кўп ўйлаб чекмагил алам,
Ўзимга яраша ишим бор менинг,
Менинг ўз оламин бор, ўз вақтим ҳам.
Менинг танлаганим фақирми?

Йўқ — асло!

Бу хавfli бўшлиқни тўлдиражакман,
Ишонгил абадий, бу қасамимни
Этаман ижро.

Агар кимдир ташвишга тушиб,
Сирли ваҳимада кутаркан мени,
Бахт менга муяссар бўлур мутлақо.
Табаргулдан муаттар даста
Кўтариб ким оининг ёп-ёруғ
Ярмисидан қоронғи, хаста —
Шом еган ярмига олиб ўтажак,
Қурбонликка яна ҳусн қўшажак?

Ҳар нарсани афв этиш шодлиғи билан
Мени кўриб қолар экан ким?
Яхшилик ҳам ёмонлик қўшнлар эди
Хизматига ўзимни бағишлар эдим.

Дўстим, сенга берган нарсаларимга
Энди абадий ҳақим бор менинг...
Неки тортиқ қилдим олмадинг бирдан,
Бўлак-бўлак этиб қабул қиласан.

Эшитиб аламли онлар оқишин
Ҳовучинг тўлдиру ичиб ол уни:
Севги билан тўлган қалбимни
Ҳовучимга солиб тутиб лабинга...

Эй тенги йўқ беназир, дилдор,
Сенга менинг армуғоним бор:
Ҳар на тортиғимдир сендан олгандим;
Қанча қабул этсанг шунча мен қарздор.
Мен қарздорман сендан мутлақо,
Азиз дўстим,
Ерим, алвидо!

Бонна